

Anmeldelser

Steen Hvass: Hodde. Et vestjydske landsbysamfund fra ældre jernalder med bidrag af Torben Dehn og Grethe Jørgensen. Arkæologiske studier, vol. VII. Akademisk forlag. København 1985. 367 sider. Kr. 366,-.

Gennem de senere år er der foretaget et meget stort antal undersøgelser af større eller mindre dele af landsbyer fra førromersk jernalder. Dele, fordi langt hovedparten af undersøgelserne er foretaget i forbindelse med anlægsarbejder, hvor det kun sjældent er muligt at foretage totalundersøgelser.

På denne baggrund er undersøgelsen af landsbyen fra førromersk jernalder ved Hodde så utrolig vigtig. Her får vi for første gang et billede af en landsby og dens udvikling i de sidste århundreder før Kr. fødsel.

Udgravningen, der blev foretaget af forfatteren i den første halvdel af 70'erne, er dygtigt gennemført. Metodisk hviler udgravningen på de totalafdækningsprincipper, som særligt professor C. J. Becker udviklede i sine tilsvarende udgravninger syd for Holstebro få år tidligere. Metoden, hvor pløjelaget fjernes med maskinkraft og anlægssporene ses i undergrunden, var således ikke ny, men aldrig tidligere var den anvendt i et så stort og kompliceret anlæg. Og med så gode resultater.

Landsbyen blev opdaget allerede i 1959, hvor to af Nationalmuseets medarbejdere fløj over stedet og ved vækstofforskelle i kornmarken tydeligt kunne udskille såvel huse som hegn. Netop hegnene er noget af det vigtigste ved Hodde. Det er første gang, de er erkendt i en forhistorisk bebyggelse i Danmark, og de blev verificeret samme år ved en mindre prøvegravning på stedet. Og hegnene har spillet en altafgørende rolle for tolkningen af landsbyens udvikling. Kun gennem stratigrafiske iagttagelser i hegnene har det været muligt at kortlægge landsbyens udvikling og dermed afgøre, hvilke gårde og huse, der må anses for at være samtidige. Selv om meget er givet gennem de gode bevaringsforhold på stedet, må både iagttagelserne og tolkningerne regnes blandt pionerindsatserne i dansk arkæologi.

Den foreliggende publikation er med sine godt 350 sider en af de mest omfattende og tilbunds-gående publikationer, vi har set af enkeltundersø-

gelser i Danmark i mange år. Udover publikationen af Hoddelandsbyen rummer værket også enkelte andre undersøgelser på Hodde bakkeø, ligesom der til slut gøres rede for nogle bebyggelses-historiske betragtninger af området. Men først og fremmest er værket en materialepublikation, hvor der gøres detaljeret rede for såvel de enkelte huse, gårdsanlæggene som de enkelte oldsagsgrupper. I afsnittet »materialeanalyse« bliver der foretaget en dybtgående vurdering af bebyggelse og konstruktioner samt af oldsagsmaterialet, og særligt vigtige i denne sammenhæng er de komparative analyser, hvor Hodde sættes i relation til andre bebyggelser fra perioden, og hvor udviklingslinierne trækkes op i den efterfølgende periode. Materialeanalysen er et centralt afsnit i bogen og er medvirkende til at gøre den til mere end blot en materialepublikation.

Dateringen af Hodde hviler på C. J. Beckers inddeling af førromersk jernalder i tre hovedperioder, hvoraf den tredje er delt i en a og b horisont, en periodeinddeling, der har sin baggrund i keramikanalyser fra bopladser og grave. Steen Hvass opdeler bebyggelsen i Hodde i tre hovedfaser, der alle ligger i førromersk jernalder periode IIIa og strækker sig over en periode på ca. 150 år umiddelbart før vores tidsregnings begyndelse. Periode IIIb kendes næsten kun fra grave (også fra Hodde) og er defineret som en kort overgangsfase til ældre romertid, lige omkring år 0.

Det er en kendt sag, at der er væsentlige problemer i den Beckerske periodeinddeling. En af mulighederne for at komme ud af disse dateringsvanskeligheder er muligvis at søge at datere keramikken ud fra huskronologien og ikke omvendt, som det gøres i dag. I Hodde er der en meget finmasket huskronologi, som kombineret med andre, nyere undersøgelser muligvis vil kunne danne baggrund for en revision af kronologien i slutningen af førromersk jernalder.

Hodde er allerede en kendt lokalitet, og resultaterne fra undersøgelsen er formidlet dygtigt ud. Således optræder landsbyen i et væld af skolebøger, arkæologiske tidsskrifter og sågar som puslespil. Den foreliggende publikation vil blive flittigt brugt både på museerne, hos studenterne og hos de mange interesserede amatørarkæologer, der findes i Danmark.

Michael Lauenborg

»Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa«. Udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. 1984. 28 s., kr. 10.

Formålet med hæftet er at give nybegyndere i arkivbenyttelse en skriftlig håndsrækning, så de lettere og hurtigere kan finde rundt i Landsarkivets samlinger og få svar på deres spørgsmål i Aabenraa. Hæftet falder i 4 hovedafsnit, selv om det af indholdsfortegnelsen fremgår, at der er 8, men det er mere overskueligt at betragte de 5 sidste afsnit som en helhed.

Første hovedafsnit giver en udmærket beskrivelse af, hvilke undersøgelser og spørgsmål arkivalierne på Landsarkivet kan bruges til at besvare med hovedvægt på slægts-, gård- og lokalhistorie.

Andet hovedafsnit giver en kort præsentation af det statslige arkivvæsen og de opgaver, som Landsarkivet varetager her indenfor med opbevaring og ordning af de lokale statsembeders arkivalier, forskning og formidling. I samme afsnit nævnes, at Landsarkivet under sit tag også huser Historisk Samfund for Sønderjylland og Historiske Samlinger for Sønderjylland, hvad der er udmærkede oplysninger, fordi man ikke forventer at finde sådanne institutioner på et Landsarkiv. Der er dog en beklagelig uklarhed på side 9 om tre forskellige typer registraturer, som er til rådighed for publikum. Det kommer ikke klart frem, om de tre typer er foreløbige seddelkartoteker, maskinskrevne registraturer samlet i A4-bind og trykte eller dupliserede færdige registraturer. Det bør læseren ikke være i tvivl om, da det er særdeles vigtigt for brugeren som indgang til samlingerne.

Tredje hovedafsnit indeholder praktiske oplysninger til nybegynderne. Specielt nyttigt er afsnittet om, hvordan man skal behandle arkivalierne og understregningen af, at man skal kunne læse gotisk håndskrift for at komme nogen vegne. Det er også en god ide at vise, hvordan en bestillingsseddel ser ud, men man burde have gengivet den i større format, fordi det næsten kræver lup at læse den.

Fjerde hovedafsnit er – som det største – en kortfattet beskrivelse af Landsarkivets samlinger. Det indledes med en vellykket forklaring af proveniensprincippet og dets betydning for, hvordan arkivalierne ordnes efter embeder i stedet for sager. Det er godt, at man har husket at gøre opmærksom på, hvor nødvendigt det er at læse noget administrationshistorie for at komme videre i sin arkivbenyttelse. Men hvorfor henviser man ikke til et eller to værker, som den flittige arkivbenytter kunne forberede sig i?

Selve gennemgangen af arkivalierne er overskuelig – ordnet efter de forskellige administrationsformer Sønderjylland har været underlagt – og omfangsmæssig overkommelig, men meget tør. Det er svært at gøre et sådant opremsende afsnit læseværdigt, men en mere problemorienteret angrebsvinkel ville måske have været en idé. F.eks.

kunne man passende have valgt et spørgsmål for hvert af underafsnitene i hovedafsnit 1, som svarer til den situation, nybegynderen står i. I det hele taget ville hæftet nok vinde ved en mere problemorienteret præsentation af arkivalierne.

Hæftet er en meget nyttig lille håndbog, overkommelig både i omfang og pris og pæn i udførelsen. Det er en første indføring til Landsarkivet i Aabenraa. Man venter dog stadig på det bedre hjælpemiddel: en guide. Hvis den følger hæftets brugervenlige stil, har benytterne af Landsarkivet i Aabenraa noget at glæde sig til.

Nete With Fogstrup

Krengerup Godsarkiv: Registratur udarbejdet af Birgit Kryger. Lokalhistorisk arkiv, Glamsbjerg kommune 1985. 113 s. Kr. 50,-.

Lad det være sagt med det samme. Anmelderen af denne registratur forfægter den – muligvis fra andre synsvinkler – fiske idé, at godsarkivalier bør afleveres til det statslige arkivvæsen, når den tid oprinder, hvor godsets ejer finder det betimeligt at skille sig af med dem.

Af efterhånden dunkle årsager gik der for 13–14 år siden mildt sagt kludder i forbindelsen mellem Krengerup gods' ejer og Landsarkivet for Fyn. Fra godsets side blev det tilbudt, at de gamle dokumenter kunne stilles til rådighed for offentligheden, men Landsarkivet kendte åbenbart ikke sin besøgstid, og det endte med, at godsarkivet blev overdraget til Glamsbjerg kommune, nærmeste offentlige myndighed. Den disposition kunne statens arkivvæsen ikke omstøde. Private godsejere kan aflevere deres arkivalier, hvor de vil; de kan endog destruere dem, om de finder for godt; hvor beklageligt det end måtte forekomme.

De ærværdige krengerupske papirmasser hen slæbte dernæst temmelig mange år på et kælder-gulv under rådhuset i Glamsbjerg; den fysiske fremtræden gav hurtigt association til, at det hele formentlig var blevet hældt af en lastvogn – det kunne have været en dyngne grus, sådan betragtet lidt på afstand. Under alle omstændigheder lå papirmasserne i let pyramideagtig silhouet og ventede på, at nogen skulle tage sig kærligt af dem.

Men der skal meget god vilje til at gå i lag med sådanne sager, for ikke at tale om, hvad der skal til at ekspertise, af tid, af pengemidler og af brændende kærlighed til de støvede dokumenter.

Mange behjertede personer tog i tidens løb til løb til at få materialet gennemarbejdet, så man kunne se, hvad det egentlig gemte, men denne slags opgaver er urimeligt store til at løses alene med god vilje og forbrug af fritid.

Endelig blev arbejdet dog bragt til ende, og man må ønske alle gode kræfter bag projektet til lykke:

de frivillige, Glamsbjerg kommune, (der omsider indså, at der skulle penge til) og ikke mindst lærer Birgit Kryger, som med koncentreret arbejdsindsats og megen perfektionisme – og med noget, der vist godt tør benævnes ydmyghed overfor opgaven, har gennemregistreret godsarkivet.

Forskellige lokale pengeinstitutter har støttet projektet økonomisk, og det er en god politik.

Det glambjergske arkivudvalg udtrykker i forordet håbet om, at mange forskere og lokalhistorisk interesserede vil få glæde af publikationen. Det er helt sikkert, at det vil de.

Birgit Kryger har arbejdet sig igennem de kaotiske papirmasser med intens fordybelse i de historiske sammenhænge; disposition og annotationer er udformet med solid fornuft.

Så mange ressourcer, som her er brugt for at skabe en god registratur, råder statens arkivvæsen slet ikke over idag. Man kan blive helt trist ved tanken, men det skal ikke forhindre os i at glæde os – sammen med arkivudvalget i Glamsbjerg – over det noget sent fødte, men til gengæld veludviklede barn.

Lotte Dombernowsky

Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.): Danske kalkmalerier: Gotik 1375–1475. Nationalmuseets forlag 1985. 208 s. ill. med farvebilleder. Kr. 348.

Dette første bind i Nationalmuseets 7-binds publikation om danske kalkmalerier er imødeset med store forventninger, hvoraf nogle er blevet opfyldt. Man har selvfølgelig endelig taget malerierne med fra Skåne, ialt fra 6 kirker; ligeledes er det glædeligt, at man mange gange kommer ind på farvernes sammensætning, maleteknik og konservering, skrevet af konservatorerne selv. Omtrent halvdelen af bogen er billeder, og ca. 50% af dem er nye farveoptagelser, suverænt fotograferet af Lennart Larsen og fint reproduceret af Litho Team. Desværre har man for flere af de sort/hvide billeders vedkommende følt sig foranlediget til at benytte museets gamle optagelser, også hvor det ikke har været nødvendigt, og det er blevet nogle grimme smører.

Bogen begynder med et historisk afsnit, hvor Robert Egevang beskriver samfundet på den tid og sætter malerierne på plads i en større sammenhæng; derefter kommer Ulla Haastrups kunsthistoriske redegørelse for – jeg tror alle – forskellige problemer ved kalkmalerier. Disse første 16 sider er bogens bedste, veldisponerede, sammenhængende, tagende det hele med, og i et klart let læst sprog. Bedre kan det næppe gøres, og man kan kun beklage, at disse afsnit ikke har fået mere plads.

Det er tydeligt, at redaktørerne Ulla Haastrup og Robert Egevang har ønsket at bevare denne alsidighed og understrege og udbygge de mange spændende aspekter, der er ved de gotiske malerier, for de næste 144 sider er optaget af 68 (!) små artikler, hvis man da kan kalde dem det; reelt er de på ca. én tekstsida hver. Disse mange småstykker handler om næsten alt mellem himmel og jord og præsenteres for mig at se hulter-til-bulter uden nogen emnemæssig eller kunsthistorisk sammenhæng. Der optræder enkelte pudsige fejl, som når Ulla Haastrup får byttet om på højre og venstre i sin beskrivelse af S. Georg fra Rørby (nr. 21), selvom de to billeder af ham viser, at han aldeles ikke er kejthåndet (Hvad er der iøvrigt i vejen med »Jørgen«); det er egentlig værre, at hun i Kværkeby (nr. 51) kalder S. Sebastian for Stefan. De enkelte småstykker er velskrevne, deres emner er vigtige og teksten interessant; kun trist at den sparsomt tildelte spalteplass hindrer dem i at blive dybtgående: ligesom læseren er blevet rigtig fanget af emnet, er artiklen slut! Min kritik går således ikke på de enkelte stykker og deres forfattere, men på helheden. Resultatet er blevet en række kultur- og kunsthistoriske strøtanker, illustreret ved kalkmalerier – i stedet for det grundlæggende værk man havde håbet på. Sagt på en anden måde: man skal vide overordentligt meget om kalkmalerier i forvejen for at få udbytte af dette bind.

Hvis man vil mere og andet end blot gennemlæse bogen, møder den interesserede læser flere problemer: 1) Bogen er ikke fortløbende pagineret; sidetallene ophører på s. 16, og derefter er det de enkelte indlæg, der er nummereret. 2) Der er intet register! 3) Der er ingen billedtekster eller blot direkte henvisning til, hvor billedet findes; jeg undrer mig stadig på en frit svævende indskrift i nr. 15. 4) Litteraturlisten er ikke alfabetisk!

Bagest i bogen – hvor man nu går over til at nummerere med romertal – findes et udmærket katalog over de kirker, som nævnes i dette bind, og heldigvis er her medtaget alle de billeder, der findes i kirken, ikke blot de gotiske. Men det skæmmes også af fejl (en hanløve i Skamstrup er blevet løvinde; til gengæld har Sebastian i Kværkeby fået sit rigtige navn igen), udeladelser (en drilledjævel i S-kapellet i V. Broby; hvælvoornamenterne i koret i Biersted) og inkonsekvenser (nogle steder omtales malerværkstedet, andre ikke).

Mindre ros er der til »Fortegnelse over værksteder« (s. XVI); det er i sig selv en fortrinlig idé, men uden et særligt kort er denne fortegnelse ikke meget værd, når der opregnes kirker, der ikke nævnes i bogen, og som derfor ikke findes på oversigtskortet. Desuden angiver man nok, hvilke kirker, hvor billederne er forsvundet, men intet om hvor de kun er overkalket (Isefjordsværksted: Karlebo, Vejby). Også her er der fejl eller udeladelser: Jeg savner således under Tirstedværkstedet Udby (ved Vordingborg); når man under Morten Maler medtager Sværdborg med spørgsmålstegn, så skal

den datérbare udsmykning af tårnkapellerne i Roskilde domkirke også med. Endelig vil jeg påpege, at billederne i Tystrup allerede af Tage E. Christiansen er tillagt Hellig-3-kongersværkstedet.

Man må undre sig over, hvilken målgruppe redaktionen/forlaget har haft i tankerne. Værket er ikke egnet til at tage med på tur; det kan ikke bruges som opslagsværk, dårligt nok som billedbog og er ikke dybtgående nok til videnskabeligt brug.

Niels M. Saxtorph

Kvinder i Middelalderen Symposieforedrag, Københavns Universitet, 1982. Den danske historiske Forening, Kbh. 1983. 78 sider. Kr. 30.

Flertallet af projekter og undersøgelser inden for nordisk kvindeforskning beskæftiger sig med den nyere og nyeste historie. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at vi i de 7 år, der er gået, siden St. Gertrudsymposiet »Women in the Middle Ages« blev holdt på Københavns Universitet i efteråret 1978, har været vidne til en livlig møde- og publikationsvirksomhed centreret om kvinders forhold i middelalderen. På grund af det nordiske kildematerials beskedne omfang er »middelalderen« dog forlænget til o. 1600. Ved de nordiske møder i Kungälv 1979, Skálholt 1981 og Bergen 1983 var emnerne henholdsvis kvinders økonomiske stilling i nordisk middelalder, forandringer i kvindens stilling og kvindearbejde. Som en optakt til mødet i Bergen blev der i september 1982 afholdt et todages seminar på Københavns Universitet med kvinders arbejde som det centrale emne suppleret med en række kunsthistoriske, litterære, antropologiske og teologiske foredrag.

De 8 foredrag er enten i fuldstændig form eller for et pars vedkommende kun som ekstrakt udsendt af Den danske historiske Forening i en upræsentios, men til gengæld rørende billig lille bog.

Tre af foredragene handlede direkte om kvinders arbejde. Århushistorikeren *Ingeborg Andersen* talte om »Kvindearbejde i vikingetiden«. Foredraget var baseret på hendes specialeafhandling fra 1979 »Kvinden i vikingetiden« og beskæftigede sig dels med skriftlige kilder, især runestenene, dels med arkæologiske kilder, der frembyder mindst lige så store kildekritiske problemer som det skriftlige materiale. Hun konkluderede forsigtigt, at arbejdsfunktioner inden for huset har været betragtet som produktive og dermed rangeret højere end i dag, men samtidig advarede hun mod at se på fortiden med det 20. århundredes briller.

Eva Trein Nielsen tog udgangspunkt i Ida Bloms tese, at kvinders situation er afhængig både af hendes sociale stilling og af hendes køn. Hun koncentrerede sin undersøgelse om købstadsforhold

fra ca. 1300 frem til 1650. Undersøgelsen bygger især på gilde- og laugsskråer samt enkeltstående regnskaber. Konklusionen er, at kvinder deltog i byernes økonomiske liv, men ikke i beslutningsprocesserne, og at kvinderne fortrinsvis var beskæftiget i de mindre privilegerede erhverv. Juridiske indskrænkninger i det 16. årh. synes ikke umiddelbart at have haft effekt på kvinders handlemfrihed, men bliver først mærkbare frem mod 1680.

Markante forskelle i kvindefrekvensen blandt lejere i Roskilde 1568 og Næstved 1567 analyseres i tabeller, der viser, at kvinderne i Roskilde udgjorde 14,7% og ydede 15,1% af afgifterne, mens der i Næstved var 36,9% kvinder, der kun betalte 29,2% af afgifterne. Det forklares med, at Næstved er en udpræget handelsby, mens Roskilde betragtes som rentierby. Der er tale om et samlet antal personer på godt 100 i Roskilde og knap 150 i Næstved. Tallene er i underkanten af, hvad der er forsvarligt at anvende statistisk, og i alt fald må det frarådes at opstille tabeller på grundlag af et enkelt regnskab. 100 år tidligere ser tallene i Næstved nemlig helt anderledes ud. I Skovklosters 13 årsregnskaber fra perioden 1467–81 er der årligt ca. 60 lejemål i Næstved, og heraf udgør kvinderne konstant 12–15%. Næstveds almindelige socialstruktur ændres næppe voldsomt i den følgende periode. Fordelingen i 1567 må anses for atypisk og skyldes helt specielle forhold.

Mit eget bidrag koncentrerede sig om forholdene på landet på grundlag af en række regnskabs typer og må nærmest opfattes som nogle øjeblikksbilleder. (Foredraget er i sin helhed trykt i ARKIV 9. bd. nr. 4, 1983).

Til disse artikler slutter sig *Susan Reynolds Whyte's* »Anthropological Notes on Work and Gender« om kønsmæssig opdeling af arbejdet, produktionstyper og økonomiske systemer med vurdering af kvindearbejdet som kulturfaktor. Den vigtige artikel er forsynet med en bibliografi på 4 sider.

Inger Ahlstedt-Yrild fra Lund står for det kunsthistoriske indslag, en tolkning af nogle romanske kalkmalerier støttet af bevaret diplommateriale om kvinden som enke, hustru og brud.

Samme tidlige periode behandles af *Inger Margrethe Jensen* i »Landskabslovene som kilde til kvinders stilling i 1100-1200tallet«. Efter korte afsnit om familiestruktur og kvinders retsstilling generelt omtales mere udførligt ægteskabets retlige konsekvenser. Den patriarkalske familiestruktur medfører en indre og ydre myndighed i familien begrundet i funktionelle hensyn, men samtidig nævnes en mulig påvirkning fra kristen ideologi.

Lone Fatums teologiske aspekt på kvinders sociale vilkår i det 16. årh. fremtræder som en række noter med vægt på »diskrimination som fundamental tilværelsesdynding«. Det kønsspecifikke kvindesyn (kvinden som skøge, kvinden som madonna) ændres ikke fra kirkefædrene til middelalderen eller fra middelalderen til reformationen, »legitime-

ringsmidlerne i forhold til kvinden som afviger og evigt strafskyldig holdes i hævd.« Kvinden som heks går igen i en række kvindehistorier, som tolkes forskelligt til forskellig tid. Den iøvrigt interessante artikel skæmmes noget af et overforbrug af fremmedgørende gloser.

Lise Præstgaard Andersen gennemgik motiverne »Den kvindelige loyalitetskonflikt« og selve »skjoldmømotivet« i sin da netop udkomne bog »Skjoldmøer – en kvindemyte« ud fra norrøn og anden middelalderlitteratur.

I den ældste norrøne litteratur er synet på skjoldmøer/valkyrier oftest positivt, mens de senere litteraturgenrer og fornaldersagaerne som yndet motiv har overvindelse og ydmygelse af den stærke, selvbevidste kvinde. Lise Præstgaard Andersen er filolog, men tolker sit stof efter litterære kriterier.

Bogen giver trods sit beskedne omfang et godt indblik i kvindeforskningens mangfoldighed. Hovedindtrykket er, at for den tidlige middelalder er litterære kilder de væsentligste, mens dokumenter og regnskaber først forekommer i tilstrækkelig stor mængde ned mod reformationen. Dette synes at blive bekræftet af de tre kvindehistoriske disputater, som siden 1980 er fremkommet inden for området: Birgit Strand Sawyer (Göteborg) og Nanna Damsholt (Kbh.) bygger på Saxo og andre litterære kilder til deres højmiddelalderstudier, mens Ing-Marie Munktel (Göteborg) til sit forsøg på en demografisk analyse anvender nogle senmiddelalderlige godsarkiver.

Thelma Jexlev

Karen Glente. Hellige kvinder. Om kvindebillede og kvindebevidsthed i middelalderen. Middelaldercentret, Københavns Universitet; i kommission hos Studenterbogcafeen, Njalsgade 80, 2300 København S. og C. A. Reitzel, 1985. 126 s., 58,00 kr.

Denne, af ydre beskedne, bog er et spændende og betydningsfuldt bidrag både til forståelse af middelaldermenneskets mentalitet og til den mandsorienterede opfattelse af fortiden, der hidtil har præget historiebøgerne. I indledningen gør Karen Glente op med mentalitetshistorien, som med rette påvises at være historien om mænds mentalitet, hvori kvinder optræder som »objekter og ikke subjekter i den forestillingsverden, der er tale om« (p. 7). For at komme ud af denne »kulturblindhed, som gør det vanskeligt at se kvinder som bidragydere i kulturprocessen og kulturprocessen fra kvindernes synsvinkel« (p. 9), har forfatteren undersøgt munkes og præsters holdning til religiøst grebne kvinder i Flandern og Rhinområdet i 1200-tallet. Hun analyserer biografier af Marie af Oignes (c. 1177–1213), Christina af St. Trond (c.

1150–1124), Margareta af Ypres (1216–1237), Lutgard af Aywières (c. 1182–1246), og Kristine fra Stommeln (1242–1287) skrevet af præsten Jakob af Vitry og dominikanermunkene Thomas af Cantimpre og Peter fra Gotland. I det afsluttende kapitel sammenlignes disse skrifter med Nonnebogen fra klosteret Unterlinden, nær Strasbourg, hvori nonnen Katherina omkring 1300 har skrevet om klosters grundlæggelse og det åndelige liv blandt de første nonner. Som baggrund for analysen af mænds skrifter om hellige kvinder og en kvindes eget skrift om sine hellige medsøstre gives i to indledende kapitler en gennemgang af kirkens kvindesyn og af klosterbevægelsens forhold til og betydning for kvinder og mænd.

Karen Glentes formål, at vise vej ud af den androcentrisme (mandsorienterede dominans), der præger mange af middelalderens skrifter såvel som senere fortolkninger, gennemføres konsekvent, men uden løftede pegefingre, i de indledende afsnit og i tekstanalyserne. I afsnittet om kirkens kvindesyn påvises, hvorledes det ambivalente forhold, kirkens ledende mænd havde til kvinder, netop udsprang af deres androcentriske syn. Der er, ifølge Karen Glente, ikke tale om en ukompliceret kvindefjendskhed men om et begrebsmæssigt problem med at forstå noget, der er anderledes: »Det problem, kvinders eksistens har været for den mandlige tanke, har at gøre med den åbenbare vanskelighed i at forestille sig, at den, der er en anden og anderledes, kan være dette uden samtidig at være ringere end den, som i al enfoldighed sætter sig selv som centrum og norm« (p. 16). Dette behøver ikke kun at føre til en foragt for kvindekvænet, det kan også føre til en idealisering. I begge tilfælde er resultatet imidlertid, at kvinder bliver til kvinden, og denne igen en genstand for enten fornægtelse eller dyrkelse. Kirkens kvindesyn ændrer sig principielt ikke i løbet af middelalderen, men mange faktorer bestemmer, hvorledes dette syn bliver brugt. Uden at fornægte det kvindeundertrykkende element, har Karen Glente banet vej for en mere nuanceret og dermed mere brugbar definition af kirkens kvindesyn. Hun har dermed givet os et redskab til yderligere analyse af kvinders historie i middelalderen, hvor kirkens kvindesyn jo spiller en væsentlig rolle.

I det andet afsnit diskuteres nonners og munkes forhold fra de første benediktinske klostre til 1200-tallets nye ordner, bl.a. dominikanerordenen. Klosterhistorier har hidtil givet det indtryk, at spørgsmålet om kvindeklostre har været et spørgsmål om kvinders økonomiske og åndelige forsørgelse, d.v.s. nonneklostrene har på grund af beboernes køn udelukkende været et problem for de mandlige klostre. Karen Glente argumenterer, at der ikke i Benedikts planer var noget i vejen for, at kvindeklostre kunne fungere som mandsklostre, og at der i tidlig middelalder (til ca. 1000) fandtes den største jævnbyrdighed mellem mands- og kvindeklostre, hvorimod balancen forrykkes i højmiddelalder-

ren. Reformerne, de nye, aktive og udadvendte klosterordener samt oprettelsen af universiteter med derpå følgende videnskabs- og teoridannelse var nye udviklingsmuligheder, som kun mænd kunne udnytte. Her er således tale om en udvikling, hvor kvinder ikke oplever en decideret tilbagegang i forhold til tidligere, men i forhold til det andet køn. Nonneklostrene blev ikke nedlagt eller tømt for indhold, men nonnerne fortsatte, ligesom religiøst grebne kvinder uden for klostrene, den kontemplative tradition, mens mændene gik nye veje.

Med baggrund i denne hypotese påviser Karen Glente i hovedafnittene, hvorledes mændene med alle deres nye muligheder manglede noget af den gamle tradition og derfor søgte – og fandt – hos kvinderne det mystiske, irrationelle og umiddelbare Gudsforhold, den rationelle universitetstænkning ikke kunne give dem.

Karen Glente er filolog, hvilket præger analysen. Teksten er for hende det afgørende, og formålet med analysen er at bestemme tekstens virkelighedsopfattelse, hvor historikeren vil søge den sociale virkelighed bag teksten og afgøre dens repræsentativitet. Forfatteren har dog med sit store kendskab til perioden klart placeret teksterne i en historisk sammenhæng og med vægten på virkelighedsopfattelsen, kommer hun med en nyttig kildekritik. Det er ikke blot et spørgsmål om at påvise en kildes pålidelighed (kan den sige noget om en virkelighed i fortiden?) men også at fremdrage *hvilken* virkelighed, den repræsenterer. Karen Glente vender sig både mod den traditionelle, mandsorienterede historieskrivning og mod de feministiske historikere, der har brugt biografierne som kilde til kvindernes indre og ydre liv. Forfatteren viser klart, at biografierne er mænds opfattelse af disse kvinder, og at denne opfattelse er udsprunget af deres eget behov for kvindernes religiøse oplevelser som støtte for deres egen tro.

Bogens kup er det sidste afsnit, hvor Nonnebogen fra Unterlinden analyseres som en autentisk kvindetekst vedrørende hellige kvinder og deres religiøse oplevelser med henblik på en sammenligning med biografierne. Katherina beskriver sine forgængere og medsøstre som aktive i deres gudsforhold, hvor mændene gør »deres« kvinder passive. Nonnerne fremstår som medlemmer af et samfund, hvor helligheden findes hos alle, omend i forskellig grad efter den enkeltes evner, ikke kun undtagelsesvis. Katherina lægger vægt på efterligningen, *imitatio*, af og dermed tilknytningen til disse kvinder, som hun selv og andre nonner bør stræbe efter, hvor mændene lægger vægt på tilbedelsen, *adoratio*, og dermed afstanden fra de hellige kvinder. Ikke mindst vigtigt er påvisningen af, hvorledes afstand og tilbedelse skaber bevidsthed om køn. De mandlige forfattere ser sig selv klart som mænd og kvinderne som kvinder, hvor Katherina ser sig selv og sine nonner først og fremmest som mennesker.

Skal man indvende noget mod bogen, bliver det afvisningen af biografierne som kilder til kvinders historie. Biografierne er vitterligt omhyggeligt komponerede bøger, der intet fortæller om kvindernes egne følelser eller motiver, men derfor kan de dog godt afsløre noget om kvindernes sociale og økonomiske baggrund og dermed om de vilkår, samfundet bød kvinder med et særligt stærkt gudsforhold. Det er i hvert tilfælde påfaldende, at de to Kristina'er, der begge oplever meget modstand mod deres religiøse udfoldelser, kommer fra et landsbymiljø, omend ikke nødvendigvis et isoleret samfund. Den mistro, vrede og angst, deres omgivelser føler, medfører trusler mod de to kvinder, der hver gang frelses af gejstlige, der kommer ilende og forsikrer, at disse kvinder er hellige. Som Karen Glente selv forsigtigt påpeger, kunne en lignende situation blot 3–400 år senere føre direkte til heksebålet. Derved understreges endnu en gang nødvendigheden af at inddrage forholdet mellem de to køn i en historisk analyse.

En anden anke er bogens stramme komposition. Der er med hård hånd skåret de elementer væk, der ikke direkte berører hovedformålet: analysen af de omtalte tekster med henblik på at definere forfatterens virkelighedsopfattelse. Dette er normalt yderst prisværdigt, men da Karen Glente skriver så godt og spændende om emner og tekster, der ellers ikke er tilgængelige for et dansk publikum (alle udenlandske citater ledsages af forfatterens oversættelser), virker bogen som en yderst appetitvækkende forret, der blot øger sulten efter mere, især en udvidet analyse af Nonnebogen fra Unterlinden. Den er her kun medtaget i det omfang, dets indhold danner et sammenligningsgrundlag med de øvrige tekster.

Vi har dog fået en yderst vigtig og overbevisende demonstration af, hvordan man skal afdække den androcentrisme og virkelighedsopfattelse, der præger de kilder, vi bruger og de fortolkninger, vi læser. Bogen er med sine teoretiske overvejelser, metodiske analyser og empiriske resultater obligatorisk læsning for enhver middelalderfilolog og -historiker, feminist eller ej. Andre vil finde bogens emne spændende, og det klare, elegante sprog gør læsningen til en udsøgt fornøjelse.

Grethe Jacobsen

Poul Halkjær Kristensen: Danske Tinmærker. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1983. 120 s. Kr. 148.

Bortset fra en enlig lille bog samt et par mindre artikler om emnet har dansk tin og ikke mindst dansk tinmærkning hidtil været stedmoderlig behandlet i litteraturen. Det var derfor et stort tab, da vor mest kyndige tin-kender, fhv. museumskonsulent Poul Halkjær Kristensen, i 1980 døde

inden han havde nået at sammenfatte og udgive resultaterne af sin mangeårige forskning. Så meget desto mere glædeligt er det derfor, at man har kunnet formå en anden, erfaren museumsmand, nemlig Holger Rasmussen, til at gennemgå det allerede indsamlede materiale og redigere det med henblik på publikation. Målet for Halkjær Kristensens indsamlingsvirksomhed var en fortegnelse over kendte og identificerede danske kandestøbermestre og -mærker delvis svarende til det katalog, der allerede længe har eksisteret over danske guld- og sølvmedlemærker. Projektet er blevet gennemført med prisværdig hurtighed, og nu foreligger det færdige resultat.

Indledningsvis redegør Holger Rasmussen i et par korte afsnit for det hidtidige studium af danske tinmærker samt giver et indblik i kandestøberfaget og dets laugsorganisation. Hertil føjes endvidere en kronologisk liste over oldermændene i det københavnske kandestøberlaug gennem mere end 300 år. Efter en kort introduktion følger derpå bogens hoveddel, en topografisk og herunder kronologisk række af korte mesterbiografier, ialt omfattende mere end 500 kandestøbere, der til forskellig tid har virket i det nuværende Danmark. Adskillige af disse biografier suppleres yderligere med fotografiske gengivelser af identificerede kandestøbermærker samt oplysninger om evt. bevarede arbejder. I umiddelbar fortsættelse heraf bringes afbildninger af et mindre antal uidentificerede mestermærker. Bogen afsluttes med et par registre, henholdsvis en alfabetisk mesterfortegnelse og et register over mesterinitialer, begge helt nødvendige hjælpemidler i forbindelse med den praktiske anvendelse af bogen.

»Danske tinmærker« er en beskeden, men trods alt nydelig lille bog trykt på glittet papir, heftet og i handy lommeformat. De mange stempelfotografier er stort set alle rimeligt gode, men man må medgive udgiveren, at en konsekvent gennemført, ensartet målestok for disse mærkeafbildninger havde været ideel.

Hvor dansk sølvforskning siden publikationen af Chr. A. Bøjes første stempelkatalog i 1946, er nået langt videre og har sat mange væsentlige milepæle, så står studiet af de danske tinmærker endnu i sin vorden. Skønt den nyudgivne bog er et væsentligt fremskridt, kan den dog trods alt kun betragtes som et pionerarbejde, og man må derfor se frem til, at nye kræfter tager sagen op og bygger videre på det gode grundlag, der har er skabt.

Ole Faber

Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk statistik 1814-1980. H. P. Clausen m.fl. (red.): Danmarks Historie, Bd. 9, Gyldendal, København 1985. 452 s. kr. 325,-.

Siden 1834 har der eksisteret en officiel dansk statistisk institution, som gennem årene har udsendt en stor mængde statistisk materiale. Antallet af publikationer er øget, samtidig med at de emner, man har taget op, er vokset stærkt.

Resultatet af disse godt 150 års statistisk virksomhed er, at vi står med en meget stor mængde statistisk materiale, af uvurderlig betydning for udforskningen af dansk historie i samme periode. Imidlertid er det en kendt sag, at det, bl.a. på grund af de mange publikationsserier, kan være vanskeligt at få overblik over, hvad der er af materiale, hvor det er publiceret, hvilke år det dækker, hvor detaljeret det er m.m. Her hjælper den »Fuldstændige publikationsliste« i Statistisk Årbog kun delvis. Et er at få henvisninger til, hvor der kan være oplysninger, noget andet er at stykke de spredte oplysninger sammen til anvendelige serier. Kan oplysningerne sammenlignes år for år? Er de meddelt på samme geografiske niveau hver gang? o.s.v. Mange spørgsmål rejser sig omkring anvendelsen af den officielle statistik, spørgsmål hvis besvarelse synes uoverkommelig, hvorfor man enten opgiver at finde tal frem, eller anvender tal andre har fundet frem, og som, måske, ikke altid er lige relevante for det man arbejder med.

Der er, kort sagt, behov for at få udgivet en håndbog, et »værktøj«, som sætter os i stand til at få et hurtigt overblik over den officielle statistik: Hvad er der?, Hvor er det? og I hvilken form befinder det sig? Her kommer det af Hans Chr. Johansen udarbejdede bind om dansk økonomisk statistik 1814-1980 ind i billedet.

Ifølge det redaktionelle forord er formålet med bogen dobbelt. Dels skal den tjene som baggrund for bind 5-8, hvori den politiske og samfundsmæssige udvikling efter 1814 behandles. For ikke at gøre vold på de lange linier i den befolkningsmæssige, økonomiske og erhvervsmæssige udvikling har man lagt det statistiske baggrundsmateriale til perioden 1814-1980 i et selvstændigt bind. Dette forklarer formodentlig det, i statistisk sammenhæng, noget besynderlige begyndelsesår, 1814. Der eksisterer ikke officiel statistik før ca. 1830, og det er da også kun ¼ af tabellerne, som har tal længere tilbage end 1830. Dertil kommer, at disse, for de flestes vedkommende, bygger på andres skøn og beregninger, og ikke på officielle tal. Begyndelsestidspunktet er derfor nok bestemt af, at bind 5 begynder 1814.

Bogens andet formål er, at den skal have en selvstændig værdi som systematisk og kommenteret tabel-opstilling til belysning af den befolkningsmæssige og den økonomiske udvikling på en række centrale områder. Der sigtes specielt mod brugere,

som har behov for at orientere sig i lange statistiske tidsserier for centrale økonomiske udviklingslinier i den pågældende periode. Det er altså den mere håndværksmæssige side af bogen.

Bogen falder i to hoveddele: 1. en ca. 80 siders tekstdel, som fremdrager de væsentligste økonomiske udviklingslinier i perioden, og 2. en meget omfattende tabeldel med lange tidsserier på årsbasis.

Tekstdelen er delt i en række underafsnit, som hver omhandler et tema: befolkning, international konjunkturudvikling, erhvervsudvikling, penge- og kapitalmarked og økonomisk vækst og fordeling. Hvert af underafsnittene tager forskellige emner op og de afsluttes med en kommenteret litteraturoversigt. I afsnittene kombineres tekst med stærkt komprimerede tabeller, uden kildehenvisninger til tallene. De fleste er formodentlig udarbejdet på baggrund af tabeller i tabeldelen, men ikke alle. F.eks. er der, p. 36 og p. 37, to tabeller, henholdsvis om »Elevtal i folkeskolen og eksamenskollen 1911–80« og om »Tilgang og eksaminer ved nogle højere læreranstalter«. Disse tabeller bygger ikke på andre tal i bogen og da der ingen kildehenvisninger er, er det altså ikke muligt at komme videre end til de her refererede tal. Selv ikke litteraturoversigten kan føre videre. I forbifarten kan det nævnes, at det ikke er rigtigt, at der ikke findes pålidelig statistik fra folkeskolen før i begyndelsen af dette århundrede (p. 36). Allerede fra 1893 udgives en skolestatistik af Kultusministeriet. Hertil kommer, at der i Kultusministeriets arkiv findes endeløse rækker af indberetninger fra alle landets skoler, år for år, som kan danne grundlag for en pålidelig skolestatistik.

Generelt kan man om tekstafsnittet sige, at det er en komprimeret udgave af Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1962), Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, 1–2 (1972 ff) og Dansk Socialhistorie, IV–VII (1979–82), med de fejl og mangler disse har. Det er da også let at være kritisk overfor detaljer i fremstillingen. F.eks. er der ikke taget højde for den nyere forskning på en række områder. Det gælder bl.a. omtalen af »landbrugskrisen 1818–28« (p. 48–49). Her fremføres den klassiske kriseopfattelse om de faldende prisers katastrofale betydning for landbruget med et stort antal tvangsauktioner til følge. Denne opfattelse er der i de sidste 5–10 år, primært gennem en række specialer, rettet grundlæggende kritik mod. Sidst summeret op i Landbohistorisk Tidsskrift 2. rk. bd. 6, 1984. Men på den anden side kan dette ikke undgås i en fremstilling, som spænder over så lang en periode som tilfældet er.

Værre er det, at fremstillingen, uden at gøre rede for det, er styret af begrebet »vækst«. Kort sagt betyder dette, at man beskriver og vurderer et samfunds økonomiske udvikling ud fra væksten i de producerede varer og tjenesteydelser. Det betyder, at man fokuserer på, hvor mange flere varer og tjenesteydelser der er produceret i forhold til

tidligere år. Er der en stadigt stigende produktion, betragtes det som et gode, da det betyder højere levestandard. Omvendt vil en uændret eller en mindre vækst, for slet ikke at tale om et direkte fald i produktionen, blive betragtet som en krise for samfundet. Nu vil levestandarden enten stige mindre kraftigt, forblive uændret eller falde, hvilket betragtes som noget negativt. Endelig har denne opfattelse en tendens til at brede sig til andre forhold, f.eks. befolkningsudviklingen.

Denne »vækst«-opfattelse præger fremstillingen. Uden at gå nærmere i detaljer kan der peges på to problematiske tolkninger af udviklingsforløb i 1800-tallet. Den første er, den allerede nævnte opfattelse, af krisen 1818–28, hvor en stagnerende eller faldende vækst må føre til krise med tvangsauktioner til følge. Her har den nævnte nyere forskning netop vist, at der ikke var tale om et fald i produktionen, fald i afsætning o.s.v., og at der, som følge heraf, heller ikke var et øget antal tvangsauktioner. I stedet betragter man perioden som en tilpasningsperiode til nye Verdensmarkedsforhold, hvilket jo ikke, i sig selv, er en krise. For det andet fremkommer der noget af et paradoks ved tolkningen af »krisen« 1875–95. På den ene side er landbruget i krise fra midten af 1870'erne: priserne falder, indtjeningen falder, forrentning og afdrag på gælden bliver meget tyngende, nyopdyrkningen går i stå m.m. På den anden side, så er det i denne periode landbruget etablerer andelsbevægelsen, først og fremmest finansieret af landbruget selv. Umiddelbart kan det være svært at forstå, hvordan landbruget er i stand til at finansiere andelsbevægelsen, hvis det samtidig var ude i en alvorlig krise.

Denne korte fremstilling af perioden 1814–1980 giver altså ikke noget nyt. Den ligger klart i forlængelse af og bygger på de ovenfor nævnte »klassiske« fremstillinger af periodens økonomiske historie.

Den store tabelafdeling består af 61 tabeller, fordelt på 10 temaer. Nogle af tabellerne er delt i flere selvstændige tabeller, hvilket f.eks. kan skyldes, at der kan være meget store forskelle på hvordan en tabel er opgjort på forskellige tidspunkter. Det kan derfor være umuligt at sammenligne før og efter, og det kan således være en idé at splitte en tabel op i flere afdelinger.

De 10 temaer er befolkning (5 tabeller), landbrug (11), industri og håndværk (8), udenrigshandel (8), transport og kommunikation (4), penge- og kapitalmarked (9), arbejdsmarked (5), priser (1), finanser (5) og nationalregnskabet (5). Hvert tema indledes med en meget kort introduktion til det pågældende temas statistik: hvornår emnet er taget op, med hvilke intervaller o.s.v. Herefter følger en række tabeller, som meddeler hovedtallene på nationalt niveau, så vidt muligt, for hvert år.

Så vidt det kan ses, er de medtagne tabeller stort set dækkende for de vigtigste befolkningsmæssige

og økonomiske forhold i perioden. Her er tal som belyser befolkningens udvikling, dens fordeling på alder og erhverv m.m. Her er tal for antal virksomheder, deres produktion, antal arbejdere, anvendelse af rå- og hjælpestoffer m.v. Udenrigshandelens varemæssige sammensætning, priser og geografisk fordeling, handelsflådens størrelse og jernbanenettets længde behandles. Antallet af banker og sparekasser, statens indtægter og udgifter m.m. behandles ligeledes. Til gengæld savner man tal for de mere sociale forhold, tal som eksisterer for en stor del af perioden i den officielle statistik, f.eks. omkring kriminalitet, dødsårsager, arbejdsulykker, selvmord m.m. Disse forhold falder dog udenfor denne fremstilling. Man skal også være opmærksom på, at det er de færreste tabeller, som dækker hele perioden. Størstedelen dækker kun dette århundrede, hvilket blot afspejler hvornår man fra officielt hold begyndte at interessere sig for de pågældende forhold.

Langt de fleste af tabellerne bygger på den officielle statistik, men ikke alle. I visse tilfælde forlænges serien bagud ved at anvende »ikke-officielle« tal, f.eks. tal fra historiske undersøgelser. Dette gælder f.eks. tabel 5.1 over den danske handelsflåde 1814–1980, hvori indgår oplysninger meddelt af dr. phil. Anders Monrad Møller, uden at det dog noget sted oplyses, hvilke dele af tabellen det drejer sig om eller hvor oplysningerne stammer fra. På den anden side kan man undre sig over tabel 3.1 Fabrikker og fabriksmæssigt drevne håndværk 1871–72 (p. 160). For det første opstilles tabellen omvendt i forhold til den følgende tabel 3.2 og gængs praksis indenfor international statistik. For det andet er tabellen mangelfuld, da tallene kun bygger på »Fabrikstællingen 1871–72«. Ikke desto mindre gør forfatteren opmærksom på, at der kan fremkomme mere pålidelige tal ved at kombinere »fabrikstællingen« med de indsamlede »Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i Kongeriget Danmark i året 1872«. Når man i andre tilfælde kan bringe u-officielle skøn og beregninger, hvorfor så ikke i dette tilfælde. De bedre tal kunne endda fås gratis i Willerslevs disputats.

Et er at man forlænger en tabel bagud, f.eks. gennem et grundigt arkivarbejde. Værre er det, at der, som tabel 10.1 og 10.2 er medtaget Svend Aage Hansens beregninger over bruttofaktorindkomsten 1818–1970, uden at der overhovedet er den mindste bemærkning om, hvor usikre disse skøn og beregninger er. De forbehold, som burde følge heraf, er der ikke gjort opmærksom på, og man får let den mistanke, at tallene er medtaget, fordi de illustrerer bogens styrende princip, *økonomisk vækst*.

Et andet problem er tabellernes opsætning og dermed deres overskuelighed. Det er i orden, at man giver de enkelte kolonner numre i stedet for overskrifter med ord. Derfor er det også rimeligt at indlede hver tabel med en redegørelse for, hvad hver kolonne dækker over. Derimod skulle det vel

ikke være nødvendigt at gentage dette hver gang et blad vendes. Konsekvensen er, at tabellerne hugges i mindre stykker, ind imellem med lidt groteske konsekvenser. F.eks. tabel 10.1, hvor tallene for 1980 står alene på en side, klemte inde mellem forklaringen på kolonnerne og hovedet på den næste tabel.

En anden svaghed er, at måden tabellerne opstilles på følges alt for slavisk. Det havde hjulpet meget på overskueligheden, hvis man havde taget lidt hensyn til de enkelte tabellers størrelse. En række af tabellerne, særligt under finansstatistikken, indeholder mange kolonner. Disse er nærmest stillet op som flere selvstændige tabeller, således at man først har en tabel med kolonnerne 1–8, derefter en med kolonnerne 9–16 o.s.v. Herved mindskes overblikket på »tværs« i tabellerne. De fleste af dem kunne have været opstillet i deres helhed, enten ved at lade dem gå over to sider, gerne ved at sløjfe den brede margin på siderne, eller ved at vende dem 90°.

Der kunne rejses andre problemer vedr. tabellerne. F.eks. kan det undre, at prisstatistikken består af et prisindeks og ikke af konkrete priser eller begge dele. Men lad det være godt med det nævnte.

Opfylder bogen nu sine to formål, som baggrund for bind 5–8 og som en selvstændig, systematisk og kommenteret tabelopstilling. M.h.t. det første formål, så lader dette sig ikke uden videre besvare. Det afhænger jo af, hvor tæt sammenknytningen er mellem tekstbindene og statistikbindet, f.eks. om de tal, der nødvendigvis også må fremkomme i tekstbindene, er i overensstemmelse med tallene i tabelbindet. Dette kan ikke afgøres her.

M.h.t. det andet formål må man svare både ja og nej. Der er da, med denne bog, fremkommet en systematisk og kommenteret tabelopstilling til belysning af de befolkningsmæssige og økonomiske forhold. Der er samlet mange vigtige tal til belysning af udviklingen. Dette ændrer de kritiske bemærkninger ovenfor ikke ved.

Derimod er bogen ikke særlig anvendelig som redskab for videre arbejde. Det er rimeligt nok, at man »kun« meddeler tabellerne på nationalt niveau, selv om dette udsletter de vitterlig store forskelle der er i et lille land som Danmark. Imidlertid fungerer en meget stor del af den historiske forskning på et lavere geografisk niveau. Til hjælp for denne forskning kunne man ønske oplysninger om på hvilke geografiske niveauer der kunne hentes tal og hvilke yderligere oplysninger der kunne hentes i den officielle statistik.

Ligeledes savner man henvisninger til arkivalisk materiale. Der er, i visse tilfælde, nogle generelle henvisninger til Rigsarkivet, men disse er ikke oplysende. Det man savner er præcise oplysninger om, hvor et givet materiale befinder sig, hvilke år det dækker, hvordan det er fremkommet, hvilke oplysninger det giver m.v.

Endelig måtte der, hvis bogen skal kunne anvendes som en håndbog, indføres et introducerende afsnit, som beskæftigede sig med statistikens historie generelt og i Danmark og den statistiske metode. Specielt er det vigtigt at få fremdraget de ændringer der er sket i den statistiske metode og de forhold man derfor må tage ved anvendelsen af det statistiske materiale. Det er f.eks. en kendt sag, at spørgeskemaerne til areal- og kreaturtællingerne ikke udformes ens hver gang, og at man derfor ikke umiddelbart kan sammenligne fra tælling til tælling.

På disse punkter er der ikke meget hjælp at hente her. Man kunne ønske at forfatteren, i stedet for at bruge plads på den indledende korte fremstilling, som alligevel er for kort, havde gjort noget mere ud af at hjælpe brugerne i et videre arbejde.

Sammenfattende kan man sige, at vi med denne udgivelse har fået en samling vigtige tabeller til belysning af den befolkningsmæssige og den økonomiske udvikling på nationalt niveau i Danmark 1814–1980. Der er ingen tvivl om, at vi de næste mange år vil se disse tal flittigt anvendt. Derimod mangler vi stadig den egentlige håndbog i dansk historisk statistik. En håndbog som ikke kun omhandler befolkning og økonomi, men også sociale og kulturelle forhold, som nok meddeler nøgletal for udviklingen på nationalt niveau, men som også redegør for, hvad der ellers findes af statistisk materiale, dens form og indhold og det materiale der danner grundlag for den.

Jens Christensen

Claus Bjørn: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848. Landbohistorisk Selskab 1985, 155 s. Kr. 88,-

I det almindelige billede af nyere Danmarkshistorie er kontinuitet og indenlandsk fredelighed fremtrædende træk. 1848 er kun delvis en undtagelse herfra. Trods den politiske og sociale uro, der ledsagede systemskiftet, er det vel for de fleste billeder af rød-hvide landsoldaters fremmarch under trommehvirvler og geværild ved Dybbøl banke eller folkets taknemlige jubel ved Frederik VII's magtfuld kald fra den kongelige balkon, der på det indre lærred forbindes med året 1848. Claus Bjørns bog »Frygten fra 1848« tager udgangspunkt i nogle af disse populære og solidt forankrede forestillinger – der tilsammen hyppigt kaldes »ånden fra 1848« for at betegne en begejstret national fællesskabsfølelse og samling omkring konge, frihed og fædreland. Gennem sin grundige empiriske studie af den bonde- og husmandsuro, der i forårsmånederne 1848 prægede flere af de traditionelle fæsteområder på Sjælland, lykkes det Claus Bjørn at modificere de traditionelle forestillinger ved at doku-

mentere eksistensen af stærke sociale spændinger på landet.

Disse sociale spændinger gav sig udslag i konflikter mellem grupper af bønder og husmænd på den ene side og godsejere og/eller disses repræsentanter på den anden. Selv om det kun sjældent kom til voldelige sammenstød, er der dog eksempler på, at bevæbnede husmænd og bønder tiltvang sig adgang til sydsjællandske godser og gennemførte eftersøgning af hertugen af Augustenborg, en af det slesvig-holstenske oprørs ledere. Der er også flere eksempler på godsejere, der følte sig truet af deres husmænd, når disse i samlet trop mødte frem og forlangte forbedringer i deres kår. Den almindeligste form for uro blandt husmændene bestod i spredte hoveristrejker, altså vægringer mod at udføre pligtarbejde og krav om nedsettelse eller afløsning af det. De eneste, der kom noget fysisk til under begivenhederne, var en upopulær tysk forpagter, der fik nogle slag og blev væltet omkuld af en gruppe tjenestekarle, og en husmand, der, efter at han som medlem af en deputation til godsejeren havde budt en højere afløsningssum, end man på forhånd havde besluttet, blev slået, trukket i håret og fik brændevin hældt over sig af de øvrige husmænd.

Claus Bjørn argumenterer for, at der var to faser i uroen. I den første fase var det bondestanden som helhed, der var i bevægelse, samtidig med at det nationale fremtrådte som det afgørende i aktionerne. I løbet af foråret antog uroen i højere grad karakter af en underklassebevægelse, der fremførte sociale og økonomiske krav uden at disse nødvendigvis var ledsaget af nationale begrundelser eller overtoner. Den nationale bevægelse blev således katalysator for sociale protester. Skillelinjen ned gennem bondestanden mellem gårdmænd og husmænd blev for første gang tydelig (hvilket især er interessant på baggrund af den stadig dybere sociale kløft mellem disse grupper i løbet af de følgende årtier).

Uroen i landbefolkningens nedre lag førte til visse konkrete resultater. Røret og måske ikke mindst frygten for yderligere uro hos de besiddende bidrog til fremkomsten af husmandslovene i maj 1848, og det påvirkede formentlig også de aftaler, mange godsejere indgik med deres husmænd om afløsning af pligtarbejdet mod en pengeafgift.

I almindelighed var skrækken for, hvad husmændene og bønderne kunne finde på helt ude af proportion med de faktiske begivenheder (i hvert fald set med nutidens øjne). Dette paradoks forklarer Claus Bjørn med den utryghed og nervøsitet hos de besiddende, som den almindelige følelse af opbrud og forandring i traditionelle normer og magtstrukturer i 1848 førte med sig. Nervøsiteten skærpedes af de revolutionære begivenheder i især Tyskland og Frankrig og af den ukontrollable rygtestrøm, der fulgte i kølvandet på den slesvigske krig.

Det tilsyneladende misforhold mellem magtha-

vernes frygt for »folket« og voldsomme sociale konfrontationer på den ene side og de bagvedliggende begivenheder på den anden, som her afdækkes, har vel iøvrigt klare paralleller til mange andre situationer og forløb i det 19. århundredes historie. I hvert fald siden den franske revolution og den industrielle revolution i England er der i de fleste europæiske lande eksempler på en stærk nervøsitet hos de besiddende for en social revolution iværksat af det nye og hurtigt voksende besiddelsesløse proletariat. Denne frygt var altså tilstede i Danmark, hvor der jo ellers til forskel fra eksempelvis England gjorde sig de forhold gældende, at proletariatet var et landproletariat, og at det i reglen ikke var helt besiddelsesløst. De besiddendes frygt hang sammen med samfundenes sociale omstrukturering i forbindelse med kapitalismens gennemslag. Der manglede sikre kontrol- eller integrationsmekanismer, der kunne garantere proletariets accept af dets i reglen socialt set udsigtsløse tilværelse omkring sultegrænsen. Frygten tiltog, når massernes elendighed øgedes. I Danmark var der således i slutningen af 1860'erne trods fraværet af en protestbevægelse i underklassen en udbredt frygt i godsejerkredse for, hvad den tiltagende sociale nød på landet kunne drive husmands- og landarbejderklassen til.

Husmands- og bondeuroen i foråret 1848 beskrives og refereres i bogen nøje ved hjælp af især politiprotokoller og gods-korrespondance. Disse referater er oftest spændende og bringer læseren tæt på begivenhederne. Dog er der det minus ved fremgangsmåden, at den store mængde detailoplysninger (navne, datoer, hændelsesforløb) undertiden kan hæmme overblikket. Dette afhjælpes delvist af kort og stednavneregister og af opsamlende kommentarer i teksten. En samlet skematisk oversigt over begivenhederne, deres forløb, karakter og resultat ville have været nyttig.

»Frygten fra 1848« er velskrevet og tydeligvis baseret på et solidt kildearbejde. Udover at være en tiltrængt modifikation af opfattelsen af »ånden fra 1848« er den også et vigtigt bidrag til landunderklassens politiske historie i det 19. århundrede.

Jens Boel

Hanne Engberg: Historien om Christen Kold. Gyl-dendal 1985. 417 s. Kr. 175.-.

Om Christen Kold skrev Jørgen Bukdahl i 1961: »Den historiske højskoles grundlægger er skjult bag et væv af anekdoter og sagn. Taler var han ikke først og fremmest, skribent slet ikke. Og de trykte breve vi har fra ham, siger ikke stort om geniet i ham. Det gør heller ikke de 6-7 bøger, der findes om ham. Som det var tilfældet med Sokra-

tes, må man sikkert opgive at komme Kold på personligt skudhold.«

Siden er Kolds private papirer blevet frigivet. Det skete i 1970 – hundrede år efter hans død. De ligger i Rigsarkivet og omfatter dels Kolds egne manuskripter, breve, indberetninger og regnskaber, dels en række interviews, som journalisten Harald Holm tog i 1870'erne med mennesker, der havde stået Kold nær. På grundlag af dette materiale og hvad der ellers findes, har tidligere højskolelærer Hanne Engberg nu skrevet en stor biografi, den første på dansk efter Frederik Nørgaards tobindsværk »Kristen Kold – Folkehøjskolens banebryder« fra 1895. Hun har gjort det, siger hun, »fordi det er vigtigt, at hver generation af højskole- og friskolelærere gør sig deres forudsætninger i forbindelse med Kold klar. Og fordi Christen Kold er en så spændende person«.

Bogen er ikke nogen hastig skitse, som tager Kold til indtægt for dette eller hint standpunkt i højskoledebatten. Den er resultatet af flere års grundigt arbejde med kilderne, »en skolehistorisk afhandling,« kalder hun den selv. Bortset fra det udførlige noteapparat og grundigheden iøvrigt bærer den dog ikke afhandlingens sædvanlige præg. Der er ingen alenlang indledning med problemstilling og tese, og den obligatoriske oversigt over litteratur og kilder er forvist til noterne.

Hanne Engberg går direkte til sagen. Allerede på den første side er vi til møde i Solbjerg præstegård på Mors, hvor Kold i 1837 startede sin vækkelsesvirksomhed. Vi får den gamle, mange gange fortalte historie om hans opgør med myndighederne, som året efter nægtede ham ansættelse ved den offentlige skole i Øster Jølby, men vi får den i en ny og spændende version. Kold er ikke blot den frygtløse helt, han er også den beregnende taktiker, der til det yderste udnyttede de muligheder, han havde. Hanne Engberg placerer ham i et større billede af tidens kirkelige og skolemæssige virkelighed, men hæver sig ikke til en overordnet idéhistorisk eller blot skolehistorisk observatørpost. Hun holder sig tæt til Kold og de mennesker, han mødte, bl.a. vennen Algreen, der siden valgte teologien og steg op i de akademiske kredse, mens Kold forblev i sine vadmelklæder og træskoene.

Efter beretningen om dette første spændende forløb standser Hanne Engberg op for at analysere. Hun overlader først ordet til Kold selv. Han holdt i 1866 på Grundtvigs foranledning en tale i København om sit liv og sin virksomhed, den såkaldte »vennemødetale«, som blev trykt samme år. Heri sagde han bl.a.: »Tidligere troede jeg, at Gud var en streng Politimester, en streng Skolemester, som passede paa naar vi gjorde Ondt, for at han kunde give os et godt Ørefigen, men nu gik det op for mig, at Gud elskede Menneskene og mig, og så fornåm jeg, at jeg ogsaa elskede Menneskene...« Det var lægprædikanten Peter Larsen Skræppenborg, der bragte ham til denne erkendelse, sagde

han, og den blev udgangspunktet for alt hvad han siden var og gjorde. Han elskede menneskene, ikke blot sådan i almindelighed, men de konkrete mennesker, han mødte, navnlig eleverne, og talte direkte til dem om Guds kærlighed. Derfor var det, at han kunne opleve dem til at elske sig selv og andre mennesker og derudfra lære, hvad de nu selv gerne ville lære. For at tvinge folk til at lære noget ved f.eks. at true dem med dårlige karakterer, det førte ikke til andet, end at de kastede det hele op igen til eksamen, skrev Kold ved en anden lejlighed. Denne oplevelse af Guds kærlighed var hemmeligheden bag hans succes, og en hemmelighed var den ikke engang, for han talte altid åbent om den.

Hanne Engberg derimod mener nok, der lå hemmeligheder bag. Hun bliver ikke stående ved Kolds selvforståelse, men trænger om bag den med Freud i hånden. Kold havde, siger hun, i barneårene oplevet sin far som den hævnende og straffende rival, den strenge politimester, sådan som alle små drenge gør. Med tiden skulle drengen vokse op og overtage faderens stilling, men det kunne han ikke, for han duede ikke til at være skomager. Han blev lærer, og så var det at Peter Larsen kom og gav ham kærligheden til faderen tilbage, nu i guddommelig skikkelse. Omkostningen var afkaldet på den jordiske kærlighed i erotisk forstand, mener Hanne Engberg og trækker et brev fra den 20-årige Kold frem af bunken: »Min Else har slået op med mig; Hvem skulle vel have sagt det for 2 Maaneder siden, da hun elskede mig indtil Døden, men denne Verdens gode Ting er idel Forfængelighed, som kun en Nar af et Menneske sætter sin lid til, og desuden i denne Verden gaar man meget let for vidt og holder ingen Maade, thi havde jeg elsket hende med Maade, saa havde jeg vist haft hende endnu, men jeg elskede hende over alle Ting, som det hedder i den første Kirkeforklaring, at man skal elske Gud...« I virkeligheden var det altså Kold, der havde slået op, ligesom Søren Kierkegaard få år senere gjorde det med sin Regine. Kærligheden overførtes på Gud, Guds og Kolds venner og især på børnene. Kold fik plads som huslærer i Sønderjylland, hvor han gjorde sin store pædagogiske opdagelse. Han fortæller i vennemødetalen: »Blandt børnene var der især en lille Pige, som jeg holdt meget af, men hun var tungnem; de andre børn bleve snart færdige med deres Lektier, men de syntes ikke, at de ville gå ud at lege, førend de kunne faae hende med. Hun læste og græd, læste igjen og græd, og saaledes havde jeg ogsaa gjort, da jeg var hjemme hos min Moder, men saa sagde hun til mig: nu skal du ikke læse længer, for ellers tygger du det i dig igjen, og det samme sagde jeg til den lille Maren. Saa tænkte jeg: mon det dog virkelig ogsaa er Guds Villie, at Børn skal pines med en saadan Udenadslæsning? ... og han sagde ogsaa til mig: Du kan jo fortælle Børnene det, som de skal lære udenad; du kan jo fortælle dem det, som du fortæller Eventyr!... jeg

havde nær sprunget ud paa Gaden, ligesom Archimedes gjorde, og raabt: nu har jeg fundet det, men det gjorde jeg ikke, thi jeg var en Jyde og ingen Græker.«

Således lader Hanne Engberg Kold komme til orde i lange, herlige citater. Vennemødetalen tages op i hvert af bogens afsnit og danner på en fortælle-mæssigt raffineret og analytisk givtig måde en slags rygrad gennem det hele. Indimellem fortæller hun ualmindelig klart og levende, men roligt og med streng disciplin om, hvad der hændte ham. Hun er en virkelig god fortæller. Den eminente fortæller, Christen Kold, har fået en biografi, der er ham værdig. Hendes fortælling er bygget kronologisk op, en udviklingshistorie ligesom hans egen i vennemødetalen. Hvad skulle den ellers være? Langs ad vejen standser hun op og analyserer eller rettere tyder og udlægger hans egne udsagn i skrift og tale og bringer dem i snæver sammenhæng med hans faktiske liv.

Hun har et helhedssyn herpå, som er der fra starten og som fastholdes og uddybes bogen igennem. Der er ikke tale om en teori i skematisk forstand, en tese, der står til verifikation eller falsifikation, men om et tydningsmønster af psykoanalytisk art, som ikke fører til noget færdigt forskningsresultat, men som til gengæld heller aldrig bliver tyrannisk over for sit emne, hvad den slags ofte gør. Hun lader Kold komme frit frem.

Hanne Engberg peger på en væsentlig mangel i Kolds selvforståelse: han forstod ikke sig selv som produkt af sin tid, af de samfundsmæssige sammenhænge, han indgik i. Når han under opholdet i Smyrna løsev sig fra sin stilling som huslærer og tjener hos missionæren pastor Hass og gjorde sig til selvstændig næringsdrivende for aldrig siden at opgive selvstændigheden, så tilskrev han det udelukkende Guds forsyn og sin personlige kaldsfølelse og selvdisciplin, ikke de muligheder og ændrede vilkår, der fulgte af samfundsopbruddet i midten af det 19. århundrede. »Alle disse omstændigheder«, skriver Hanne Engberg, »har det været nødvendigt at klarlægge, for at historien om hans liv ikke blot skulle blive en myte om hans personlige genialitet.«

Man kan indvende, at Hanne Engberg ikke selv klarlægger dem, i hvert fald ikke særlig langt ud. Hendes historiske overblik vil nok forekomme både klasseanalytikere og mentalitetshistorikere mangelfuldt, ligesom også skolehistorikere vil efterlyse en bredere historisk og teoretisk baggrund for deres institutioners vedkommende. Hanne Engberg holder sig som sagt tæt på sin hovedperson og trækker baggrunden ind herfra i ret snævre cirkler. Kolds forhold til grundtvigianerne fylder det meste, og selv her vil nok Grundtvigforskerne finde mangler. Men denne snæverhed har givetvis gevinster, som et stærkere overblik ville gå glip af.

At Hanne Engberg ikke er faguddannet historiker, ses også af hendes omgang med kilderne. Hun

anvender i sin rekonstruktion af begivenhedsforløbet samtidige udsagn og senere beretninger imellem hinanden uden at skelne tilstrækkelig klart. Til gengæld lever hun i brugen af centrale tekster som vennemødetalet op til kildekritikkens krav, og hun er en meget bedre fortolker end de fleste historikere. Og fremfor alt en bedre fortæller.

Jeg har hørt, at Hanne Engberg har indleveret bogen som disputats ved Lærerhøjskolen og har fået den forkastet. Det gør mig nervøs på historikerprofessionens vegne. Vi kan ikke renoncere på kildekritikkens krav, heller ikke på de teoretiske overblik, men vi kan heller ikke undvære fortællingen. Den sidste mangler vi indtil videre en adækvat målestok for og har foreløbigt ikke andet end »ordenskarakterer« som »velskrevet«, »velstruktureret« o.l. Jeg er temmelig sikker på, at vi er nødt til at operere med forskellige målestokke over for forskellige arbejder. Hvis historikerne holder sig stift til den traditionelle model for historiske afhandlinger, en ret primitiv model iøvrigt, kommer de nemt til at afskrive fortællinger som Hanne Engbergs, og hvis historikerne mener, de kan undvære sådanne fortællinger, er jeg bange for, at folk en skønne dag kommer i tanker om, at de kan undvære historikerne.

Steen Busck

Th. Sørensen: Social-statistiske undersøgelser. Med en bibliografi og en biografi over Th. Sørensen ved Erik Strange Petersen. Genudgivet af selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. Bd. I–II, Kbh. 1984. 363 + 456 s. Kr. 252,54.

Det er velvalgt, at de vigtigste af lægen Th. Sørensens social-statistiske undersøgelser fra 1880'erne efter 100 års forløb nu er blevet genudgivet. I emnevalg, informationsrigdom og metode hører disse afhandlinger blandt de bedste i dansk socialvidenskab i slutningen af det 19. århundrede. Udgiveren har med kyndig hånd udvalgt hovedværkerne i Th. Sørensens videnskabelige produktion. Det drejer sig om de to bedst kendte bidrag om købstadarbejderes og markarbejderes vilkår fra 1880 og 1881, om undersøgelserne af ulykkestilfælde under arbejde fra 1882 og 1887, om arbejdet om børnedødeligheden i forskellige samfundslag fra 1883, og endelig om den store undersøgelse af de økonomiske forholds og beskæftigelsens indflydelse på dødeligheden fra 1884–85. Desuden har Erik Strange Petersen sammenstillet en fyldig og nyttig bibliografi på 85 numre over Th. Sørensens skriftlige arbejder, ligesom han indleder udgaven med en 46 sider lang biografi over Th. Sørensens udadvendte virksomhed, en biografi der bringer meget nyt i forhold til de mere summariske portræt-

ter, der findes i Dansk Biografisk Leksikons udgaver. Også den reprografiske gengivelse er udmærket. Derimod imponeres man ikke over prisen i betragtning af, at hele tre forskningsråd har støttet udgivelsen.

Strange Petersens biografi giver gode bidrag til Th. Sørensens socialpolitiske holdninger og hans udadvendte virksomhed og indflydelse fra midten af 1880'erne, hvor han blev medlem af såvel Arbejderkommissionen som Sygekassekommissionen, og især fra 1892, hvor han som sygekasseinspektør var med til at opbygge det moderne danske sygekassesystem, og fra 1907 som arbejdsløshedsinspektør for den parallelle statsunderstøttede arbejdsløshedsforsikring. Som led i denne karakteristik lægges der vægt på Th. Sørensens syn på arbejderbevægelsens ledere og omvendt. Det er tydeligvis denne virksomhed, som udgiveren betragter som Th. Sørensens hovedindsats i periodens danske historie. Som helhed virker denne karakteristik gennemarbejdet og overbevisende, omend den stedvist tenderer til det panegyriske og hurtige. Det turde således være en lidt uvant brug af begreberne, at karakterisere Th. Sørensens holdninger og aktivitet som »en livslang solidaritet med den økonomisk betrængte arbejderklasse« (s. 24), ligesom belægget for, at Th. Sørensen efter århundredeskiftet var af den opfattelse, at den socialistiske stat ville komme, forekommer svagt (s. 37). Et af hovedargumenterne for Th. Sørensens solidaritet med arbejderklassen er hans virke for at etablere en arbejdersygekasse i Hobro. Hertil burde nok føjes, at en sådan sygekasse også kunne være til fordel for den tilknyttede læge.

Derimod er Strange Petersen forholdsvis summarisk med hensyn til baggrunden for og den videnskabshistoriske placering af de optrykte undersøgelser af Th. Sørensen. Bortset fra de socialfilantropiske initiativer siges kun lidt om Th. Sørensens interessefelter i 1870'erne og 1880'erne, og undersøgelserne søges overvejende placeret gennem citater fra nekrologer og anmeldelser. I disse retninger kan der være grund til på enkelte punkter at supplere bogens indledning, navnlig med støtte i Th. Sørensens medicinalberetninger fra årene 1869–82 og 1889–91 (Rigsarkivet, Sundhedsstyrelsen, Medicinalberetninger).

Da Th. Sørensen i april nedsatte sig som praktiserende læge i Hobro, havde han øjensygdomme som specialområde. Som nævnt af Strange Petersen publicerede han i 1869–70 to artikler om øjensygdomme, og ud af hans 314 patienter i 1869 blev de 125 behandlet for øjensygdomme. Han synes dog at have stilet mod opbygningen af en større lægepraksis, og i 1870–71 var hans videnskabelige interesse koncentreret om to af datidens hyppigste kroniske sygdomme skrofulose (kirteltubekulose) og chlorose (en anæmisk præget ernæringssygdom). Heraf havde skrofulose forbindelse med hans specialområde, idet en af de hyppigste symptomer på denne sygdom var øjenbetændelse. Han

søgte at efterspore, om disse sygdomme var knyttet til overdreven kaffedrikning, uden dog at komme til noget entydigt resultat. De to sygdomme bragte ham imidlertid i kontakt med datidens hygiejniske bevægelse. Arbejderbefolkningens ernæringsforhold, boligforhold og hygiejne måtte være væsentlige årsager såvel til de to nævnte som andre af datidens mest udbredte sygdomme.

Th. Sørensens initiativ til oprettelsen af en Arbejdersygekasse for Arbejdere i Hobro og Omegn i 1872 skal formentlig også til dels ses i lyset af hans bestræbelser for at opbygge en større almen praksis. Foreningens love var udarbejdet efter anvisningerne i F.F. Ulriks og P. Burmeisters skrifter om syge- og alderdomsforsørgelseskasser. Men selv om foreningen stillede forholdsvis lempelige krav til kontingentets størrelse og aldersgrænsen, og selv om der til sygekassen var knyttet en rentefri lånekasse med en kapital, indsamlet ved privat velgørenhed, havde sygekassen vanskeligt ved at slå an. I løbet af det første år faldt medlemmernes antal således fra 33 og ned til 5. Arbejderne mente, at det var kommunens pligt at tage sig af den syge arbejder. I 1875 og 76 gik det atter fremad, og i 1878 var kassen nået op på 99 medlemmer. Derimod mislykkedes et forsøg i 1877 på at oprette en sygekasse for landarbejdere i et par nærliggende landsogne.

Som det fremgår af artikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift og Ugeskrift for Læger i anden halvdel af 1870'erne, blev Th. Sørensen stærkt grebet af sygekassesagen. Hans egen sygekasse synes imidlertid ikke at have styrket hans praksis i væsentlig grad. Både i 1876 og 77 fremhæver han den lave sygelighed blandt medlemmerne af arbejdersygekassen, et forhold som han tilskriver de lokale arbejders gennemgående gode og nærende kost og deres relativt gunstige boligforhold. Da Th. Sørensen fra omkring 1880 for alvor kastede sig over videnskabeligt arbejde, opgav han gradvist sin almene praksis, men opretholdt sin øjenlægepraksis. Dels var det hans gamle speciale, dels lod en øjenlægepraksis sig lettere forene med mange rejser og videnskabeligt arbejde.

Th. Sørensen var, som fremhævet af Strange Petersen, dybt engageret i arbejderspørgsmålet, og hans forskellige videnskabelige arbejder kan alle ses som bidrag til en løsning af dette spørgsmål. Samtidig er det imidlertid væsentligt at betone, at han i emnevalg og analysemåde først og fremmest er repræsentant for den hygiejniske bevægelse. Det er nogle af datidens hygiejniske hovedspørgsmål, han tager op i sine undersøgelser, og det er den hygiejniske tilgang, der gør det nødvendigt for ham at indsamle monumentale mængder af individdata, og at gruppere dem ikke blot efter køn og alder, men også efter samfundsklasser og erhvervsgræne. Det er bemærkelsesværdigt, at Th. Sørensen ad denne vej kunne fremlægge sine klasseopdelte analyser førend fremtrædende statistikere

som Marcus Rubin og Harald Westergaard. Deres tilsvarende undersøgelser af Landbobefolkningens dødelighed i Fyens stift og Ægteskabsstatistik på grundlag af den sociale lagdeling udkom et par år senere i henholdsvis 1886 og 1890.

Strange Petersen mener, at Th. Sørensens undersøgelser med undtagelse af de to levevilkårsafhandlinger kun er sparsomt benyttet af eftertiden (s. 39). Det er næppe en helt dækkende karakteristik. Som led i tidens debat, politik og sygdomsbekæmpelse måtte dele af undersøgelserne naturligvis forældes hurtigt. Det er dog iøjnefaldende, at f.ex. undersøgelsen af ulykkestilfælde under arbejde trods en stadigt mere omfattende officiel statistik først fandt en nogenlunde værdig efterfølger i 1943 med O. Haugaard Rasmussens fremstilling Ulykkestilfælde i håndværks- og industrivirksomhederne. Th. Sørensens større arbejder blev alle citeret flittigt i senere specialundersøgelser, ligesom de er fyldigt referede i oversigtsværker som f.ex. V. Falbe-Hansen og Will. Scharlings Danmarks Statistik, I-V (1885-91) og Jens Warmings Danmarks Statistik (1913). Man kan derimod undre sig over, at de behandlede emner kun i ringe grad er taget op i de senere års omfattende socialhistoriske forskning, og samtidig håbe, at denne genudgivelse vil bidrage til at råde bod herpå.

Ole Hyldtoft

Helle-Monette Klein og Keld Søgaard Christensen: »Husmandshjemmet«: Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd i 1930'erne. Landbohistorisk Selskab. Kbh. 1984, 103 s., ill. Kr. 70,-.

Landbohistorisk Selskab har udsendt en lille afhandling om jyske husmænds kultur- og bevidsthedsformer i 1930'erne. Den er skrevet af to danskstuderende ved Københavns Universitet, Helle-Monette Klein og Keld Søgaard Christensen, og udspringer således af den veletablerede forskningsgenre indenfor kultur- og bevidsthedshistorie i faget dansk. Formålet med afhandlingen er dels at skildre husmændenes livsholdninger, d.v.s. deres syn på slægt, hjem og familieliv, deres forestillinger om børneopdragelse og religion, deres forhold til arbejde, natur og fritid, navnlig de unges fritid; dels at beskrive de kulturelle og bevidsthedsmæssige modsætninger mellem land og by.

Kildematerialet til det første afsnit om husmændenes livsholdninger (i alt ca. 50 sider) er næsten udelukkende baseret på de samvirkende jyske husmandsforeningers tidsskrift, »Husmandshjemmet« – heraf bogens hovedtitel – hvoraf årgangene 1934-37 er grundigt gennemgået. Afsnittet om modsætningen mellem land og by (ca. 20 teksts-

sider) bygger derimod på en hel anden slags kilde-materiale, nemlig to »husmandsfilm« – iøvrigt stumfilm – *Storbyens Blændværk* fra 1939 og dens fortsættelse fra 1942, *Mulden Drager*.

Forfatterne tager teoretisk udgangspunkt i begrebet »usamtidighed«, inspireret af den tyske filosof Ernst Bloch. De hævder, at mens husmændene på den ene side måtte tilpasse sig kapitalismens principper for at overleve økonomisk, havde på den anden side deres følelses- og bevidsthedsliv dybe rødder i reminiscenser af den førkapitalistiske almuekultur. Disse rester af traditionelle produktions- og bevidsthedsformer er »usamtidige«, sammenlignet med den moderne by- og industri-kultur. Konflikten mellem disse forskellige kultur- og produktionsformer kunne, navnlig hos husmændene, udløse »antikapitalistiske« reaktioner, som havde deres rod i landboernes natur- og traditionsbundne tilværelse.

Forfatterne skriver veloplagt og med honnet distance til de mange, ofte fornøjelige citater, som bringes. Husmændenes stærke familiebinding begrundes de med henvisning til slægtsideologiens historiske rødder i fortidens almueliv; netop dyrkelsen af familien, barndomshjemmet og hjemstavnens blev, ifølge forfatterne, styrket i 1930'erne for at modarbejde de opløsningstendenser i den landlige kulturtradition, som den fremstørmende industrikapitalisme forårsagede. Slægtsideologien var som følge deraf en reaktionær forestilling, eftersom den kunne undergrave de unges ønske om at rejse til byerne og få del i samfundets stigende velstand.

Forfatterne anser børneopdragelsen for et andet eksempel på, hvorledes husmændenes kultur- og bevidsthedsformer befandt sig i et dilemma mellem almuetradition og materialisme. På den ene side var børneopdragelsen præget af et »klassisk-borgerligt« livssyn med hovedvægten på selvdisciplinære dyder som viljestyrke, arbejdsomhed og sparsommelighed (det sidste med henblik på erhvervelse af privat ejendom); på den anden side kom husmændenes »antiborgerlighed« i børneopdragelsen til udtryk i en række åndelige værdier, der understregede de særlige menneskelige kvaliteter ved husmandstilværelsen, sammenlignet med borgerskabets – herunder sandelig også bøndernes – forkærlighed for materialismen.

Man kan med rette spørge om ikke en sådan konklusion skyder over målet. Hørte de nævnte klassisk-borgerlige dyder ikke lige så vel hjemme i almuetraditionernes arvegods? Og hvad skal man stille op, når forfatterne s. 27 om kvindens stilling konkluderer, at »hendes behov for kærlighed, seksualitet og lystudfoldelse samles og henvises til sublimering i *hyggen i familiens skød* og eventuelt en præmie for haven«?

Forfatterne gennemgår i sidste del de to propagandafilme, hvis indhold og budskab var møttet på en landboudom, som i kriseårene i 30'erne

vaklede under fristelsen til at forlade hjemstavnens og søge lykken i byerne. Selve historien i filmene er banal og ligetil: *Hans* vil prøve lykken i København, men på grund af arbejdsløsheden går det skidt; *Anna*, hans kæreste, henter ham op af sølet og sammen etablerer de sig på et nyt statshusmandsbrug på en udstykningslod på Dragsholm. Takket være de unges nøjsomhed, disciplin og arbejdsomhed skulle det nok gå godt. Filmene er gennemgået med kyndighed, men det er spørgsmålet, om ikke resultatet ville have været bedre, hvis dette land-by tema var indarbejdet i den foregående tekst.

Alt i alt må man konstatere, at forfatterne har behandlet en række interessante spørgsmål på en stimulerende facon. Ikke desto mindre er der grund til at gøre indsigelse mod deres omgang med kildegrundlaget og metodevalget. For det første virker det temmelig forbløffende at læse Kleins og Christensens frejdige erklæring om, at der næsten ikke findes nogle kilder om husmændene i mellemkrigstiden. Det gør der alligevel nok. M.h.t. »Husmandshjemmet«s repræsentativitet som historisk kilde hævder forfatterne, at det var de mere fremtrædende husmænd, som skrev i bladet, men det er indtrykket, at også folk udefra, navnlig lærere ved landbrugs- og husmandsskoler havde et stort ord at skulle have sagt. Det gjaldt ikke mindst Kristian Kolding, lærer ved St. Restrup Husmandsskole og typisk eksponent for en lyrisk og idylliserende holdning til husmandsspørgsmålet. »Husmandsbladet«s læsere kom fra en socialt, politisk og kulturelt set splittet baggrund, hvilket forfatterne iøvrigt gør udmærket rede for; i spørgsmål af ikke-faglig og derfor sekundær art gjaldt det for bladet om at holde en tilpas neutral og harmløs tone, så ingen – f.eks. indremissionske husmænd – følte sig stødt på manchetterne. Nuancerne i husmændenes kultur, navnlig regionale forskelle, går derfor tabt i fremstillingen. Det lykkes således intetsteds forfatterne at understrege noget særlig »jysk« kulturpræg (jfr. undertitlen), når der bortses fra det simple faktum, at de har begrænset sig til de jyske husmandsforeningers fagblad.

Valget af »usamtidigheden« som teoretisk grundlag kan hist og her forekomme temmelig stereotyp og har tendens til at give konklusionerne et præg af retrospektiv bedrevidenhed. Siden andelsbevægelsens opkomst, om ikke før, har husmændene været fast integreret i det verdenskapitalistiske system, og man kan med rette tvivle på værdien af førkapitalistiske produktions- og kulturforhold i 1930'erne. Selvom husmændene i antal er gået stærkt tilbage i det sidste kvarte århundrede, så lever bevægelsen stadigvæk i bedste velgående endnu! Ved de danske husmandsforeningers 75-års jubilæum i 1985 kunne formanden, Chr. Sørensen, således i overværelse af tre prinser, to ministre og 50.000 tilrejsende erklære: »Vi vil fortsat kæmpe for familien i samfundet. Vi vil den sammenhæng i

tilværelsen, som det at dyrke jorden, med respekt for balance i naturen, tilsiger«. – Førkapitalistisk almuesnak eller gangbare tanker i det senkapitalistiske informationsfund?

Asger Th. Simonsen

Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik på landet. Bornholms Museum. Rønne 1983, 168 s. Kr. 95,00.

I betragtning af hvor mange dybtgående undersøgelser, der i årenes løb er foretaget af de gamle danske bøndergårde, er det egentlig forbausende så få regionale analyser og beskrivelser, der er udkommet. Så meget mere glædeligt er det at kunne præsentere en lille bog, forfattet af arkitekten Niels-Holger Larsen om landbygningerne på Bornholm.

Forfatteren er specialist i træværk med særligt henblik på restaurering og vedligeholdelse af bindingsværk men heldigvis også med et solidt kendskab til Bornholms historie, hvilket har været forudsætningerne for at kunne opfylde bogens to hovedformål: At give en oversigt over det bornholmske landbrugs historie med særlig vægt på bebyggelsehistorien og dernæst på denne baggrund at give en detaljeret gennemgang af de bornholmske bygninger, afsluttende med råd og vejledning i vedligeholdelsen af disse.

Niels-Holger Larsen har tydeligt nok haft vanskeligheder med den første del af opgaven, for den eksisterende litteratur om Bornholms historie har i vid udstrækning koncentreret sig om personalhistorien, købstædernes forhold og den politiske historie, hvorimod det på mange måder helt specielle bornholmske landbrug kun er behandlet i ganske få undersøgelser baseret på primært materiale.

Det bornholmske landbosamfund afveg på mange punkter radikalt fra forholdene i det øvrige Danmark. Der opstod aldrig hovedgårde på øen, men bønderne var enten selvejere eller »vornede« det vil sige fæstebønder under kronen. Agrarstrukturen var også helt unik, idet der ikke var dyrkningsfællesskab med hensyn til agerjorden, men hver gård og hvert hus havde sin jord separat afmærket og måske indhegnet dog absolut ikke samlet på ét sted men tværtimod spredt i talrige lodder over store arealer. Den spredte bebyggelse og jordfordeling skyldes givetvis i vid udstrækning naturforholdene, men på Sydbornholm forhindrer de geomorfologiske forhold jo på ingen måde dannelsen af store samlede landsbyer med »ordentlige«

vange, åse og agre som i det øvrige Danmark og Skåne, men alligevel har enkeltgårdsbebyggelsen altid domineret også her.

Matriklen af 1688 blev aldrig indført på Bornholm, men man bibeholdt en skatteudskrivning på grundlag af landgilden og de øvrige afgifter, således som de var blevet fastlagt efter 1660. Dette betyder, at man ved undersøgelser af det bornholmske landbrugs historie må undvære den værdifulde kilde, som man i de andre landsdele har i form af markbøgerne fra 1682–83. Til gengæld ejer Bornholm en enestående kartografisk kilde, nemlig Hammers kort over Bornholm fra 1750 (på Bornholms museum), der uhyre detaljeret gengiver datidens kulturlandskab. Sammen med amtmand Urnes beskrivelse af landbruget på Bornholm i 1757¹⁾ er det faktisk muligt med Hammers kort at rekonstruere de væsentligste træk af landbruget og bebyggelsen på Bornholm ved midten af 1700-tallet, hvilket Niels-Holger Larsen har gjort ved nogle meget instruktive kort.

Også landboreformerne og de særlige udmærkelser behandles i bogen, ligesom forfatteren giver en kort skildring af landbruget på Bornholm i dette århundrede, men det kan kun blive en kort oversigt, da der til hele den historiske baggrund kun er afsat 32 sider.

Langt mere dybtgående er selvfølgelig analysen og beskrivelsen af byggeskikkene især mellem 1600 og 1900. Tingbøger samt skifteprotokollerne giver så meget materiale, at det er muligt at følge en typologisk udvikling i den bornholmske byggeskik. Noget overraskende viser det sig, at det element som vel opfattes som specielt karakteristisk for Bornholm: Den høje »salsgavl« på stuehuset med kælder under, i virkeligheden først er udviklet efter 1750. Det samme gælder et andet ejendommeligt træk: »Gårdkonen« det vil sige et lille hus på gårdspladsen, der i 1800-tallet fandtes på 1/3 af samtlige gårde, var i virkeligheden først blevet almindelig omkring 1800.

Niels-Holger Larsen giver en meget instruktiv gennemgang af bindingsværkets enkelte bestanddele, deres navne og funktioner. Bogen er forsynet med fine tegninger og glimrende fotografier, hvoraf nogle enkelte går helt tilbage til 1880-erne.

Bogen afsluttes med et alt for kort afsnit om hjælpemidlerne til studiet af gårdenes historie samt med et kapitel om praktiske vink ved vedligeholdelse og restaurering herunder nogle betragtninger om, hvordan den moderne landbrugsproduktions krav til større bygninger på en harmonisk måde kan forbindes med de gamle bygninger.

Som bilag er genoptrykt J. H. Mansas kort over Bornholm fra 1852. Dette er en udmærket idé, men man havde givet læserne et endnu bedre materiale

1. J. C. Urne: Agerdyrkningens Behandling paa Bornholm 1757. Kbh. 1964.

til egne studier, hvis udgiveren også havde trykt Hammers kort fra 1750, der kun gengives i et udsnit fra Østermarie (fig. 4), og i form af en rekonstruktion af arealudnyttelsen på fig. 3. Disse bemærkninger må gerne opfattes som en opfordring til Bornholms Museum om at udføre denne nyttige gerning.

Endelig skal det tilføjes, at der efter bogens trykning er kommet en bog forfattet af Gorm Benzon om danske bindingsværksbygninger generelt,¹ således at man derved kan studere de bornholmske bygninger i en større sammenhæng.

Karl-Erik Frandsen.

Jens Riis Jørgensen: Rådhusets bygmester. Landinspektør Henning Pedersen i Rønne. Udgivet af Rønne Byforening 1984. 72 s. ill. Kr. 68,00.

Rønne Byforening har i 25 år på en aktiv og alsidig måde virket for bevaring af gamle huse og pæne miljøer i Rønne. De 25 år fejrede man i 1984 med udgivelse af en gennemført publikation. Den indeholder først en kort jubilæumsberetning ved formanden Johannes Thoms, dernæst en stor afhandling af Jens Riis Jørgensen om landinspektøren m.m. Henning Pedersen, der havde sit virke på Bornholm fra 1816 til sin død i 1837. I Rønne huskes han navnlig for det gamle rådhus, som i 1834 opførtes efter hans tegninger i en karakteristisk provinsiel klassicisme.

Riis Jørgensen har med titlen markeret hovedpersonens tilknytning til den bornholmske arkitektur og til rådhuset især. Vægten er da også lagt på det arkitektur- og bygningshistoriske. Det er naturligt, idet afhandlingen i sin kerne er en studieopgave ved Arkitektskolen på Kunstakademiet i København, netop om Rønnes gamle rådhus. Men Henning Pedersen havde som antydning mange jern i ilden, og det får man også god besked om. Der er afsnit om hans barndom og ungdom i Sorø (faderen var tegnemester ved Sorø Akademi), om virksomheden som landmåler, landinspektør, officer og endelig om perioden derefter, hvor han forestod matrikuleringen på Bornholm, udgav lærebøger i geometri, oprettede håndværkerskoler, og ikke at forglemme tegnede adskillige huse i Rønne, bl.a. rådhuset. Imens blev der tid til korrespondance, lysttegning af eget hus og et tilsyneladende lykkeligt familieliv. En del af Henning Pedersens bevarede tegninger og kort er brugt som illustrationer. Hvor de originale tegninger ikke findes, er der smukke opmålings- og rekonstruktionstegning-

er af forfatteren, der i øvrigt også selv har stået for det professionelle lay-out.

Enten man interesserer sig for udskiftning, tidlig folkeoplysning eller arkitektur, vil der være gode ting at hente i Riis Jørgensens fremstilling om Henning Pedersen. Bagt findes en udførlig bibliografi både over Henning Pedersens skrifter og over bøger og artikler, hvor hans virksomhed er omtalt. Bogen er også interessant, fordi den giver et eksempel på, hvordan tidens reformiver blev omsat til praksis. I dette tilfælde med liv og sjæl og en stærk tro på fremskridt ved flid, oplysning og omhu.

Margit Mogensen

Anders Monrad Møller: Pibemagerne i Stubbekøbing. Falcon. Nykøbing F. 1985. 103 s., ill. Kr. 73,20.

En bog om pibemagerne i Stubbekøbing i 1700-tallet – kan den interessere andre end dem, som tilfældigvis skulle nære en lidenskab for pibemagere og/eller Stubbekøbing? Måske fordi et væsentligt mål for forfatteren har været at fortælle »historien« i betydningen »en god historie«, måske fordi læseren af bogen kan få inspiration til behandling af købstadshåndværkernes historie.

En pibemager i en lille købstad i 1700-tallet var ikke almindeligt. Men gennem tre generationer, fra 1727 og ca. århundredet ud, var familien Smidt pibemagere i Stubbekøbing, undertiden med to mestre samtidig. Pibemagerne hørte gennemgående til de mindre godt stillede blandt håndværkerne, men kunne i perioder svinge sig op til en vis velstand. Velstanden skyldtes statens merkantilstiske politik, som tog sigte på at begunstige pibemanufakturterne i København. Begunstigelserne havde form af indførselsforbud eller toldmure, og i ly heraf kunne de af staten upåagtede pibemagere i Stubbekøbing utilsigtet tjene gode penge.

Piberne blev fremstillet af ler fra Nordtyskland eller Bornholm, undertiden iblandet lokalt ler. De hørte til de billigere kvaliteter blandt »kridtpiberne«, men til gengæld var produktionen stor. Beregninger giver i enkelte år en samlet produktion af to mestre med en enkelt svend og tre drenge på godt en kvart million piber. Så piberne må have været udbredt blandt almuen over en større del af landet. Dog gik udviklingen imod »kridtpiberne«, som i 1800-tallet blev afløst af piber af merskum eller porcellæn.

1. Gorm Benzon: Gammelt Dansk Bindingsværk. Det benzonske Forlag. 1984. 200 s. Ill. 183 kr.

Pibemagerne var geografisk meget mobile og havde særlig en tæt tilknytning til søfarten. Transporten af piber fandt gerne sted i en båd med piberne pakket i tønder og kurve – de skulle beskyttes godt for ikke at brække. Under gode tider kunne pibemagerne selv eje en båd, og den sidste af pibemagerne endte sine dage som bådfører. Man får også indtryk af, at pibemagerne fulgte godt med – i hvert fald var de meget hurtige til at ændre salsområdet, når betingelserne skiftede – og en af dem ansøgte forgæves kongen om støtte til oprettelse af en pibefabrik.

Det meste af afsætningen synes pibemagerne selv at have stået for, og et eventuelt samarbejde med lokale købmænd har været svært at finde belæg for. Et muligt belæg for et afhængighedsforhold til en lokal købmand har forfatteren fundet ved et lån i løsrø. Her forpligter pibemageren sig til kun at levere piber til långiveren, en lokal købmand.

Mobiliteten gjaldt også værkstederne, som flyttedes rundt i byen. Det har været svært for forfatteren at spore ovenne. Til gengæld har værkstederne sat sig spor i mængder af kasserede pibedele. Forfatteren gengiver mærker og signaturer på de fundne typer, og dette kan danne grundlaget for identifikation af piber fundet andetsteds – for piberne kom langt omkring, helt op til Norge, Færøerne og Grønland.

Tiltalende ved bogen er dens måde i en helhed at belyse pibemagerens vilkår. På en gang kommer man tæt ind på livet af dem, samtidig inddrages virksomheder og beslutninger i København. Uden dette ville en væsentlig forudsætning for forståelsen af pibemagerens forhold mangle. I det hele taget er inddragelsen af andre elementer uden for den egentlige »historic« gjort med stor skønsomhed.

I fremstillingen benyttes mange forskellige arkivalske kilder, og deres værdi diskuteres ofte i teksten. Det kan måske for nogle være en belastning for læsningen, men jeg tror, at det er givende for dem, som arbejder med denne periode, at læse forfatterens meget væsentlige overvejelser. Et par kilder synes dog ikke inddraget. Skattelisterne i rådstuens kærnerregnskaber (LAK) kan ofte give mere end skattemandtallene til belysning af den enkeltes økonomiske situation. Listerne over udstedte markedspas (bl.a. i rådstuens arkiv, byfogedarkivet (LAK) samt i Rentekammeret (RA) belyser også håndværkernes aktivitetsfelt.

Så selv om man ikke er specielt interesseret i pibemagere eller Stubbekøbing, er der gode grunde til at se nærmere på denne bog.

Peter Korsgaard.

Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge: Fra boplads til bispeby. Odense til 1559. Odense Universitetsforlag 1982. 480 s., indb., ill., Kr. 200,85

Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre. Odense 1700 – 1789. Odense Universitetsforlag 1983. 316 s., indb., ill., Kr. 200,85

Det bind, der behandler den ældste del af Odenses fortid, indledes med et forord der opridser baggrunden for værkets tilblivelse. Ved et symposium for unge historikere i 1976 foreslog byens borgmester at fynske historikere skulle skrive en helt ny Odense-historie, og året efter blev der indgået en regulær kontrakt mellem byrådet og Odense Universitet. Kommunen forpligtede sig til at give en årlig indexreguleret bevilling på 200.000 kr. i otte år, hvad der både er smukt og rigtigt, men også Universitetet var ydende. Man bestemte nemlig at de forfattere, der var ansat ved Odense Universitet, skulle levere deres bidrag til byhistorien som en del af deres forskningsforpligtelse – altså uden udgift for kommunen. Netop i disse år kan der måske være grund til at understrege dette forhold.

Det fremgår også af kontrakten, at værkets geografiske afgrænsning skal være kommunegrænsen af 1970, det vil sige at også de indlemmede forstæder skal inddrages i fremstillingen. Denne bestemmelse er baggrunden for at værket indledes med Henrik Thranes 100 sider lange afsnit om Odense-egnens forhistorie. Forfatteren er godt klar over at »det er vildledende at tale om Odenses oldtid«, da byen netop er et historisk og ikke et forhistorisk fænomen; og en anden vanskelighed er, at det arkæologiske materiale for visse tidsafsnits vedkommende er spinkelt eller direkte mangelfuldt. Henrik Thrane har derfor valgt, som han skriver, at gribe uden for rammen for at give skildringen mere sul på kroppen. Det skal han bestemt ikke have utak for. Set med en ikke-arkæologs øjne er der kommet et spændende, sammenhængende og overbevisende afsnit ud af det, hvor forfatteren dygtigt udnytter og kombinerer den generelle udvikling og de lokale fund. Forfatteren kan imidlertid også dy sig – det gælder for eksempel da han til sidst når til Odense bys oprindelse. Han konstaterer at byen opstod hvor to hovedtrafikårer skar hinanden, men han tilføjer, at vi ikke ved hvor meget den ene af disse trafikårer betød i vikingetiden. Han omtaler de forskellige tolkninger som Nonnebakkens ringborg kan give anledning til, men konkluderer, at ligegyldigt hvilken tolkning man foretrækker at arbejde videre med, så »er og bliver Nonnebakken en anomali.«

Den samme forsigtighed præger ikke optakten til Tore Nybergs godt 200 sider store skildring af Odense mellem 988 og 1500. Han opstiller en teori om at ledingsbønderne har trukket deres skibe over land (i stedet for at sejle dem helt ned ad åen)

og kombinerer den med tanken om at byens Sct. Mikael-kirke (hvis alder ikke kendes) har været noget af et knudepunkt for den kristne mission på Fyn – og finder heri en begrundelse for byens opståen og placering. Argumentationen virker ret svævende, og også andre anmeldere har forholdt sig mildt sagt skeptisk til den. Der er flere steder hvor man føler, at fremstillingen ville have vundet ved at være mere stram og konkret. Når kong Knud skænker relikvier til netop kirken i Odense, så peger det ét sted på gamle forbindelser mellem Knud og Fyn, men to sider længere fremme skyldes det »muligvis« at kongen tænkte på hele rigets vel, »og Odense lå i midten af hans rige.« Om midten af 1200-tallet får man at vide, at det lykkedes for borgerne, Knudsmunkene og provsterne hver for sig at fungere videre »og oparbejde en bestemt livsholdning og en levemåde, der prægedes af en vis velstand.« Især denne livsholdning havde man gerne hørt mere om, og man går forgæves til noteapparatet hvis man vil finde et belæg for påstanden. Vor viden om perioden er måske nok så sparsom, hvad der synes at fremgå af en sætning på den samme side, der står nemlig her: år 1270 hed munkenes prior Valdemar, mere ved vi ikke om ham.

Mere alvorligt er det dog, at hele det store afsnit om Odense middelalder er gevaldig skævt, det er næsten udelukkende gejstlighedens og de gejstlige institutioners historie, der bliver skildret. Bystyrets fremvækst og dets betydning behandles næsten kun i forbifarten, og det er typisk, at første gang forfatteren nævner borgmester og råd, er det kun fordi de optræder i forbindelse med et gejstligt mageskifte. Den patricieradel, som man mener er så karakteristisk for Odense (men som måske har paralleller i andre byer), glimrer næsten helt ved sit fravær. Det var ellers et tema som nok kunne have forført en grundig behandling.

Lad være at kildematerialet er sparsomt og vel også skævt, men der foreligger dog mere end det, der her er udnyttet. Der er for eksempel bevaret lavsartikler for skomagere, skræddere og smede, men dem leder man forgæves efter i kildefortegnelsen, der i øvrigt kun nævner trykte værker – er der mon faldet et afsnit ud? De resultater, der fremgår af Finn Grandt-Nielsens to små, men udmærkede, afsnit om arkæologiske iagttagelser, kunne være udnyttet bedre, for slet ikke at tale om de bevarede bygninger. Også illustrationerne kunne være brugt som kilde, og her havde lidt mere omhu været på sin plads: to billeder er således anbragt på hovedet, og et tredje mangler helt billedtekst.

Første bind slutter med Mikael Venges fejende skildring af 1500-tallets begyndelse. Stoffet er taknemmeligt: fejder og reformation og dertil to spændende personer som dronning Christine og bisp Jens Andersen Beldenak. Venges afsnit bekræfter den gamle påstand, at tørre regnskaber er et vidunderligt kildemateriale, når blot den rette mand

får tag i det. Det er så sandelig sket her. Læseren flyver gennem de 100 sider, fanget af den levende stil, der kun undtagelsesvis tangerer det lebendige.

Med Hans Chr. Johansens bind når man til en tidsalder hvor kildematerialet er fyldigt – og for den sidste del af periodens vedkommende – også ganske alsidigt. Det har forfatteren fuldt ud benyttet sig af, med det resultat at bogens titel: Næring og bystyre slet ikke er dækkende, værket bringer umådelig meget andet. Det er helt afgørende for fremstillingen, at forfatteren har kunnet bygge på en database der indeholder et omfattende materiale om byens ejendomme og dens indbyggere. For husenes vedkommende er først og fremmest indkodet oplysninger fra brandtaksationerne 1761 ff. og skøde- og panteprotokollerne 1700 ff., og for indbyggerne drejer det sig blandt andet om kirkebøgerne 1741 ff., folketællingerne 1769 og 1787, skattelister 1743 ff., skifteprotokoller 1700 ff. og lavsprotokoller. Som man kan se er der færrest kilder fra første halvdel af 1700-tallet, og denne skævhed må man holde sig for øje under læsningen. Men for anden halvdel af århundredet har Hans Chr. Johansen kunnet følge de enkelte ejendomme og de enkelte husstande og har kunnet kombinere oplysninger om en mængde demografiske, sociale og økonomiske forhold. Netop kombinationen af forskelligartede oplysninger som omfatter alle indbyggere og alle husstande – en lokalhistorikers ønskedrøm – viser sig umådeligt givende. Fremstillingen får en ægte og naturlig autoritet, og bogen er let, ja ofte spændende at læse, fordi teksten hele tiden giver velvalgte og konkrete eksempler. Man får virkelig et dybt indblik i Odenseborgernes livsvilkår og livsomstændigheder, og de konkrete tal viser at en stor del af byens indbyggere har levet på et eksistensminimum. Tallene er meget langt fra at tynde teksten, hvad der ikke mindst skyldes at de fleste af dem er samlet i gode og overskuelige tabeller – en glimrende idé.

Bogen er et smukt eksempel på at virkelig all round og dybtgående lokalhistorie har en interesse og betydning der rækker langt ud over den konkrete lokalitet. Hans Chr. Johansen fremlægger mange gange resultater som fortjener at danne udgangspunkt for tilsvarende undersøgelser fra andre lokaliteter, og som må vække opmærksomhed blandt historikere der beskæftiger sig med 1700-tallet i almindelighed. Det gælder for eksempel spørgsmål som dødelighed og hygiejne. Spædbørnsdødeligheden synes overraskende nok at have ramt rig og fattig i flæng, og den synes at have været større inde i byen end ude på landet, hvad forfatteren tilskriver dårlig hygiejne i byen. Men når det drejer sig om kvinders død i barselseng (noget der i øvrigt »kun« ramte 1 ud af hver 100), må forfatteren undrende konstatere, at her synes hygiejnen ikke at spille ind, for talforholdene var ens i by og på land. Det er også bemærkelsesværdigt, at blandt de nødste personer der fik

deres underhold på Gråbrødre hospital var dødeligheden på omtrent samme niveau som i befolkningen uden for hospitalets mure.

Adskillige andre spændende temaer kunne nævnes: den store tilvandring til og fravandring fra byen, den forbløffende export af Odense-handsker helt til Østrig og Italien, og den overraskende oplysning at det var omegnens fæstebønder der i 1750-erne tegnede sig som kreditorer ved en tredjedel af de tinglyste lån i byens huse. Det er en rig bog med et væld af spændende oplysninger. For andre byers lokalhistorikere bliver det et uomgængeligt værk, både til at hente inspiration og til at finde sammenligningsmateriale i.

Der er kun to punkter, hvor der er grund til egentlig kritik: kort og illustrationer. Der findes meget fortjenstfuldt nogle tematiske kort som viser udbredelsen af for eksempel husstandsstruktur, antal tjenestepiger m.m. De er stiliserede og udtegnet via edb på en sådan måde at signaturene er angivet ved hjælp af bogstaver i stedet for skraveringer eller gråtoner. Herved går man glip af det der ellers er den største fordel ved et sådant kort: det hurtige og klare overblik. Ligesom ved de tidligere bind synes billedvalget at være mekanisk og ret tilfældigt. Side 56 er der et billede af stiftamtmand Bille-Brahe, hvad der er udmærket, for han er nævnt i teksten. Men hvorfor bruge plads på side 57 til et ungdomsportræt af ham (altså fra længe før han blev stiftamtmand), og så er det tilmed et portræt som man ikke er sikker på forestiller Bille-Brahe. På samme måde gengiver opslaget side 84/85 to præcis samtidige og næsten identiske signeter fra murerlavet, ligesom der siden er hele tre vildtbanesten. I alle tilfældene ville ét billede, men i større format, have været at foretrække. Det virker også lidt søgt at finde Christian VII's portræt ved vandforsyningen. Grunden er måske, at teksten beretter at kongen i 1789 havde erfaret den slette forfatning som Odenses vandvæsen befandt sig i. Christian VII's interesse i sagen turde være tvivlsom, og billedteksten fortæller da også at det fra 1784 var hans søn, der udøvede den reelle magt. Skulle man så ikke have bragt et billede af kronprinsen, hvis man endelig ville have en kongelig person på netop dette sted? Miseren bunder nok i, at de mange billeder kun bruges til at live teksten op, men ikke anvendes som kilder. Det afspejler sig også i, at der er mangelfulde oplysninger med hensyn til hvor billeder findes – bl.a. Landsarkivet, Møntergården, Lahns Børnecenter – og de to sidste institutioner er typisk nok slet ikke anført i kilde- og litteraturfortegnelsen, her opregnes kun de steder, hvor man har trykte kilder.

Knud Prange

Birgit Løgstrup: Fra tvang til forsorg. Viborg amts forsorgshjem 1882–1982. Udg. af Viborg amts forsorgshjem, 1984. 126 s., ill., Kr. 73,00.

For at markere 100-året for Viborg amts arbejdsanstalts oprettelse i 1882 anmodede den nuværende institution arkivar, dr.phil. Birgit Løgstrup om at udarbejde et jubilæumsskrift omkring arbejdsanstaltens og fra 1960 forsorgshjemets historiske udvikling.

Bogen er naturlig delt i to hovedafsnit, sådan som titlen »Fra tvang til forsorg« antyder. På de første 80 sider gives en fremstilling af Viborg amts arbejdsanstalt i perioden 1882–1933, hvor tvangen var det fremherskende moment, idet lemmerne, som anstaltens beboere dengang kaldtes, blev påtvunget et kortere eller længere ophold her. I det andet hovedafsnit: Forsorgshjemmet i dag, behandles den udvikling, som den tidligere tvangsarbejdsanstalt og dermed også den sociale forsorg, som anstalten var en del af, gennemgik fra 1933 og op til i dag. En ny straffelov fra 1930 og K. K. Steinckes socialreform fra 1933 medførte, at tvangsarbejdsanstaltens virke som straffeanstalt ophævedes og ændredes til såkaldte forsorgsanstalter, hvor beboernes ophold mere og mere skete ad frivillighedens vej og som et tilbud og et led i den almindelige offentlige forsorg. Overtilsynet med anstalterne flyttedes da også samtidig fra Justitsministeriet til Socialministeriet.

Bogen, der ved hjælp af et omfattende margenindeks er let og hurtig at orientere sig i, indledes med en præsentation af Viborg amts arbejdsanstalts første beboer, den 36-årige Inger Marie Christensen, og ved at følge i hendes fodspor oplever man den i 1882 nyopførte arbejdsanstalt på en særdeles nærværende og vedkommende måde. Forfatteren fortsætter med at give en veldokumenteret analyserende, beskrivende og statistisk fremstilling af anstaltens beboere på forskellige tidspunkter, om årsagen til deres anbringelse, hvor længe de skulle være der, om deres dagligdag med de ret så beskedne måltider, som de ensartede og slidsomme dages højdepunkter.

Arbejdet var naturligvis en altafgørende faktor for en tvangsarbejdsanstalt, hvor opdragelse og genoptræning af beboernes arbejdsevne var anstaltens væsentligste funktion. Også i dag er forsorgshjemets værksteds- og terapiafdeling de mest betydningsfulde led i oplæringen og resocialiseringen af beboerne. Birgit Løgstrups undersøgelse omfatter heldigvis ikke kun klienterne, men i høj grad også de ansattes forhold og deres arbejdsopgaver samt den til enhver tid siddende bestyrelse og efter 1970 Viborg amts sociale udvalg.

Birgit Løgstrup har med dette lille lokalhistoriske mesterværk formået at give en vedkommende og faglig solidt dokumenteret indføring i dele af de

sidste 100 års sociale forsoegshistorie, som ellers er et noget forsømt område. Og med et righoldigt og spændende illustrationsmateriale samt et klart og flydende sprog er det en bog, der henvender sig til en meget bred læserskare.

Bente Dahl Hansen

Peter Bondesen: Vejnavne i Randers Kommune. Randers Amts Historiske Samfund. 1985. 102 s., ill., Kr. 80,00

Ved kommunalreformen i 1970 mangedoblede de fleste gamle købstadskommuner deres areal, og mange gamle sogne kom under den nærliggende købstad, som de nok i mange tilfælde var blevet en organisk del af, men som de samtidig ikke sjældent følte et modsætningsforhold til. Herved fik den historiske interesse ny næring, og som en frugt heraf kan man meget vel se Peter Bondesens bog. En veldisponeret sag på 100 sider i elasteligt udstyr og med klare, vedkommende illustrationer, som understøtter teksten.

Denne falder i to dele. Dels en række kortere tematiske afsnit om gadenavnenes historie, dels et »Leksikon over vejnavne i Randers kommune«. De tematiske afsnit og hele bogen indledes med en indledning, som fortjenstfuldt opregner og kort karakteriserer nyere monografier over enkelte områders gadenavne. Jeg savner her egentlig kun Ejner G. Pedersens Gade og gade ned. Om gadenavnene i Holstebro. 1982.

Den historiske gennemgang afslører, at Randers ikke skiller sig ud fra landets øvrige gamle købstæder. Overleveringen er yderst sparsom fra middelalderen og århundrederne derefter. Først fra og med Resens kort (ca. 1670) er der rimelig kontinuitet fremover. Navnenes stabilitet har det på samme måde. En lille kerne holder sig uændret, andre dukker op og forsvinder hurtigt igen. Påvirkningen fra København er tydelig. Tidligst med enkeltnavne som Snaregade, der kendes siden 1767, og frem til 1930-erne hvor byens bibliotekar, Berthelsen, fik overdraget forskellige navngivningsopgaver og ligefrem tog kontakt med det stor-københavnske gadenavneudvalg.

Der er mange gode iagttagelser nedlagt i de stramt komponerede tematiske afsnit om navnetemaer (gruppenavne), lån og påvirkninger, bevægelser i navnestoffet og love og bestemmelser om gadenavngivning. Kun en enkelt fejl er det lykkedes den pedantiske anmelder at finde. Mejlgade (p. 22) kan ikke betegnes som en afledning men er en sproglig udviklingsform og ikke, som det anføres, af Mykelgade men af hvad der i moderne dansk ville hedde Medelgade (dvs. Middel- eller Mellemgade).

Særlig vigtig og noget af en nyskabelse er gennemgangen af navneskiltningen (p. 30-35). For

gadenavne som navnetype kan den offentlige skiltning vanskeligt overvurderes som kilde til ortografisk fasthed og konsekvens og til selve navnenes stabilitet.

Godt halvdelen af bogen er optaget af det nævnte leksikon. En strengt alfabetisk ordnet gennemgang af de enkelte navne med oplysning om kommunalt tilhørsforhold før 1970, hvis navnet er så gammelt, med vedtagelsesdato eller -år eller årstal inden for hvilke(t) navnet er kendt og endelig med en begrundet forklaring af navnets (forleddets) betydning. For de mange gruppenavne er i leksikonafdelingen givet en kort indholdskarakteristik (blomsternavne, håndværkernavne m.v.), og en nøgle Eksisterende og forsvundne navnegrupper (p. 39-42 med tilhørende kort p. 18-19 [!]) forklarer disse grupper nærmere. En bolle foran et navn markerer meget praktisk, at dette ikke længere er i brug, og evt. nyt navn er noteret, ligesom man ved eksisterende navne får oplysning om evt. tidligere navn(e).

Leksikonoplysningerne grunder sig så vidt muligt på primære administrative kilder. Et slidsomt men sundt princip, som gør det overflødigt at beskæftige sig med de mere eller mindre officielle bykort, som langt op i dette århundrede er behæftet med mange navnemæssige fejl.

Peter Bondesens bog er naturligvis ikke noget pionerarbejde i egentligste forstand. Det viser allerede den nyttige litteraturliste p. 36, men den er et tidligt og solidt eksempel på, hvordan den lokalhistoriske interesse kan gives kvalitet inden for et begrænset interesseområde. Den fortjener mange efterligninger landet over.

Bent Jørgensen

Jørgen Broch: Ildhu og vovemod. Esbjerg Kunstforening 1910-1985. Med bidrag af Per Højholt, Niels Tobiesen, Svend Winther og Ulf Gudmundsen. Esbjerg Kunstforening 1985. 173 s. ill. Kr. 100,-

Esbjerg Kunstpavillon dannedes som de fleste af provinsens kunstmuseer for at rumme den lokale kunstforenings samling. Kunstpavillonon byggedes først i 1962, men værkerne havde da længe kunnet beskues i biblioteket, og foreningen bag det hele blev stiftet allerede 1910 - vel nok tidligt byens alder taget i betragtning. De 75 år i 1985 blev bl.a. markeret med udgivelsen af et smukt jubilæumsskrift, der for størstepartens vedkommende er skrevet af den tidligere kunstneriske leder af samlingen, Jørgen Broch, hvis far før ham havde kunstforeningen og samlingen som øjsten.

Som det allerede antydes med bogens næsten højstemte titel, sidder man med et stykke stærkt engageret foreningshistorie. Målet har iflg. forfatterens forord været at få fastholdt udviklingen, mens den huskes af mange, og der bygges meget naturligt på det selvoplevede og det fortalte, men desuden på foreningens arkiv og andet lokalt skriftligt materiale i Byhistorisk Arkiv og andre steder. Det skal straks nævnes, at bogen er fuld af gode fotografier både af kunsten, steder og personer.

Man følger foreningen i med- og modgang. Fra starten som modtager af Charlottenborgs vandreudstillinger, over kampen for opbygning af egen samling og anerkendelse af samme, for lokaler og penge, og endelig kan man følge dynamikken og professionaliseringen frem til 1985 (Kunstpavillonen ledes nu af en faguddannet museumsinspektør). Visse steder bliver skildringen lidt tung med byggesager og økonomi, og så er det forfriskende med de korte erindringsbilleder i mere litterær stil, som stikkes imellem. De vedrører blot næsten udelukkende de store mænd i foreningen, dem med ildhuen og vovemodet. Havde det mon ikke været muligt at få bedre fat om forholdet til omverdenen, herunder medlemskredsen, som næsten glemmes til fordel for foreningens dannede inderkreds?

Det noksom omtalte mod hos de ledende viste sig gennem det, der indkøbtes af helt moderne, og for mange sikkert noget »uforståelig«, kunst. Fra første færd har man i Esbjerg turdet satse på samtidskunsten, og med en usædvanlig konsekvens har man fået opbygget en karakteristisk samling af nyere og ny dansk kunst. Viljen til det utraditionelle kom også frem, da man fastholdt, at den nye bygning til samlingen ikke skulle være et museum – det lød for støvet – men »blot« en pavillon.

Bogen rundes af med et meget nyttigt og velskrevet afsnit om samlingen som den fremtræder i dag. Er det især kunsten og i mindre grad foreningshistorien man går efter, må det anbefales at læse bogen bagfra. Gør man det, bør man også lige kaste et blik på listen over de utallige og spændende udstillinger, som Kunstpavillonen har huset gennem de sidste mere end tyve år.

Kombinationen af lokalhistorien og orientering om god kunst er fornyende, og bogen kan sikkert åbne øjne for både det ene og det andet. Om man synes om den noget persondyrkende stil er en smagssag, men uomtvisteligt er det i hvert fald, at de herrer advokater, læger og håndværksmestre m.fl. tog nogle gode initiativer, som stadig udvikles. Denne bog er et fuldgældigt udtryk for det.

Margit Mogensen.

Sigurd Schoubye: Sønderjysk Sølv. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 56, Åbenrå 1982 s. Kr. 250.

Ligesom Sigurd Schoubye med disputatsen i 1961 præsenterede landets første og i sin art helt enestående afhandling om guldsmedehåndværket gennem tiderne i en dansk provinsby (Tønder), har han nu med udgivelsen af værket »Sønderjysk Sølv« stadfæstet sin og områdets suveræne førerstilling indenfor dansk sølvforskning. Sidstnævnte bog er således den første og hidtil eneste samlede beskrivelse af guldsmedehåndværket og dets udøvere i en dansk landsdel gennem mere end tre århundreder. Umiddelbart betragtet kan emnet vel næsten forekomme for omfattende, ikke mindst når det indledningsvis fastslås, at bogens konklusioner hviler på et antal af mere end 3000 registrerede genstande. En menneskealders virke som museumsmand i det sønderjyske gør imidlertid, at forfatteren kender sit stof ud og ind og med sikkert øje forstår at vurdere det overleverede materiale, hvad enten det så gælder guldsmedens frembringelser eller de arkivalske oplysninger.

For den sølvinteresserede på ethvert niveau rummer bogen næsten alt hvad man overhovedet kan ønske sig. Imidlertid sættes den sønderjyske guldsmedetradition i relation til det øvrige Nord-europas, idet der naturligvis nok især drages sammenligninger til dansk og tysk kulturområde. Herefter redegøres der detaljeret for sønderjysk sølvstemplingspraksis. Dernæst følger værkets rygrad, en topografisk og herunder kronologisk ordnet række af korte mesterbiografier, ialt omfattende godt 340 guldsmede, der til forskellig tid har virket i landsdelen. Disse biografier suppleres yderligere med tegninger af ikke mindre end 572 identificerede mester- og bymærker samt knappe, men dog alligevel ganske fyldestgørende oplysninger om evt. bevarede arbejder. Hertil føjer sig endelig et alfabetisk ordnet register over samtlige sølvstempler, det uundværlige redskab for enhver, som måtte ønske at bestemme sølvarbejder fra det sønderjyske område.

Væsentlige dele af ovennævnte, først og fremmest mesterbiografierne med tilhørende stempelregister, er ganske vist en næsten nøjagtig gengivelse af hvad samme forfatter kort forinden har publiceret i nyudgaven af Chr. A. Bøjes »Danske Sølvmærker« (bd. 3), men dertil kommer, at Sigurd Schoubye i herværende sammenhæng foruden omfattende noter og jævnføringsregistre til mestermærkerne yderligere har udbygget den nye bog med et par vægtige afsnit. Værdifuld er således først og fremmest en detaljeret gennemgang af de sønderjyske gyldsmedes formforråd, hvor forfatteren med konstant hensyntagen til de skriftlige kilder sætter de enkelte genstandstyper på plads i kulturhistorisk sammenhæng. Denne afdeling af bogen er imidlertid stærkt koncentreret, og Schou-

bye bevæger sig så hjemmevant gennem materialet, at den læser der ønsker at følge forfatteren her gør klogt i at have den øvrige danske sølvliteratur ved hånden for at få fuldt udbytte af de mange udsagn og henvisninger. Til slut afrundes værket med en 120 siders stor planchedel, der rummer fotografiske gengivelser af omkr. 325 enkeltgenstande. Dette billedafsnit illustrerer på bedste vis det overleverede materiales mangfoldighed samt ikke mindst de sønderjyske sølvarbejders iøjnefaldende særpræg. Endelig bør det vel for en ordens skyld anføres, at der til disse illustrationer hører hele fire registre, der på kryds og tværs yder supplerende oplysninger om de afbildede genstande.

For at vende tilbage til bogens tekstmæssige indhold, kan der være god grund til at pege på nogle interessante enkeltheder. Her tænkes bl.a. på den betydelige gruppe af guldsmede, der har haft deres virke udenfor de fire sønderjyske købstæder. Fænomenet er allerede blevet indgående belyst i disputatsen, men med det seneste arbejde bringer Schoubye tallet op på ikke mindre end 73 sådanne guldsmede, som har udøvet deres håndværk i 17 af landsdelens flækker og landsbyer. I forbifarten kan det iøvrigt noteres, at disse »landsbyguldsmede« ikke længere er en ubetinget sønderjysk foreteelse, men at tilsvarende nu i mindre målestok er påvist såvel i Jylland nord for Kongeåen som på Fyn.

Hovedvandsæg er populære antikviteter, og der er i tidens løb skrevet adskilligt om disse pyntelige små lugtedåser. Helt ny og ganske tankevækkende er imidlertid Schoubyes hypotese, at netop denne genstandstypes specielt lange levetid i det sønderjyske område muligvis kan betragtes som »en dansk national demonstration«.

I tidligere publikationer har Sigurd Schoubye med en vis hårdnakkethed valgt at betragte 1700-tallets sakseformede sukkertænger som »glødesakse«, der tænkes anvendt af rygere til at føre gløder fra ryfald til pibehovede. Med sit nyeste arbejde synes forfatteren imidlertid at have modificeret sin konsekvente holdning, idet der om disse sakseformede sukkertænger kort bemærkes, at de »ses også betegnede som glødesakse«. En medvirkende årsag til denne holdningsændring kan være, at der tilsyneladende ikke hidtil har kunnet påvises sådanne glødesakse af sølv i samtidigt arkivalisk materiale.

Skønt man over en bred front enten bifalder forfatterens synspunkter eller evt. bøjer sig for hans ekspertise, må der dog indføres en mindre, men ikke ganske uvæsentlig korrektion. Under afsnittet om de specielle sønderjyske lødighedsmærker fastslår Schoubye således kategorisk, at tilstedeværelsen af et sådant på et stykke sølv vil være »en indskutabel dokumentation for genstandens sønderjyske herkomst«. Mod dette skal imidlertid blot her anføres, at der kendes mindst tre Varde-guldsmede, som lejlighedsvis stempler deres arbejder med ganske tilsvarende lødighedstal, – og købstaden Varde, beliggende omkr. 30 km nord for

Kongeåen, er der vel ingen som i fuld alvor vover at anse for sønderjysk?

»Sønderjysk Sølv« er en gedigen sag trykt på glittet papir, heftet og i kvartformat. De afsnit, der er fælles med 3. bindet af Bøjes »Danske Sølvmærker«, er direkte overført herfra, idet man dog for at tilpasse formatene har set sig nødsaget til at opfotografere den oprindelige sats ca. 25%. Desværre bringes de tegnede sølvstempler herved ud af proportion set i forhold til den øvrige danske sølvliteratur, og dette er så meget desto mere ærgerligt, da stregtegningerne kun dårligt har tålt en så kraftig forstørrelse.

Alt taget i betragtning står vi imidlertid her med en smuk og yderst anvendelig bog, som i lige grad er emnet og forfatteren værdig. Den store og velillustrerede publikation giver god anledning til at glæde sig over Sønderjyllands rige og særprægede sølvtradition, og der er samtidig al mulig grund til at lykønske landsdelen med dette storværk.

Ole Faber

Poul Svensson (red.): Løjtavlen, et sønderjysk alterskab. Forlaget De unges Kunstkrede. 1983. 173 s. ill. med 30 farveplancher. Kr. 300.

Denne publikation af den pragtstrålende altertavle i Løjt er en fornøjelse at læse og bærer præg af en gennemtænkt og gennemført redaktion: i 3 korte artikler sættes tavlen på plads i sognet (H. V. Gregersen: Løjt sogn i 14- og 1500 årene), derpå i selve kirken (Otto Norn: Løjtavlen i rum og lys) og så i tid (Elisabeth Kofod-Hansen: Altertavlens historie indtil reformationen). Derefter gælder det tavlen selv og dens fremstillinger (Ulla Haastrup: Altertavlen i Løjt), dens helgener (Merete Geert Andersen: Løjtavlens hellige mænd og kvinder) og endelig i forhold til kalkmalerierne (Søren Kaspersen: Kirken som en have).

Forfatterne kan ikke undlade at spørge sig selv om, hvordan et sådant pragtstykke er kommet til et trods alt ikke særligt dominerende sogn, og hvem der har bestilt og betalt det. Gregersen mener, at der var sket en befolkningstilvækst i sognet, og at bønderne selv havde anskaffet tavlen. Norn understreger tavlens liturgiske indhold og peger på Slesvigs sidste katolske biskop Godske Ahlefeldt som initiativtageren, hvilken antagelse Søren Kaspersen bakker op, ja han opfatter og sandsynliggør kirkens hele udsmykning som et led i senkatholicismens kirkereformatriske bestræbelser. Men fra den adelige bisp kommer vi atter ned til sognebønderne i Løjt med det spørgsmål, der stilles af flere af forfatterne: Hvor megen fornøjelse har Løjttingerne egentlig haft af det alterskab, som stod i den fjerne ende af kirken?

Anmeldelser

Vi i dag får fuldt udbytte af tavlen, takket være Allan Carlsens fine farvebilleder og andre sort/hvide; i det hele taget er bogen en fornem sag med øjenvenlig typografi, på krideret papir, i smuk og brugsvenlig indbinding. Vi er endda bedre stillet end datidens sognebørn, for redaktøren har også lukket alterskabets døre for os, så vi på én gang kan nyde det, både før og efter påske.

Der er resumé på tysk og engelsk, en dækkende ordforklaring af fremmedord og fagudtryk, samt fyldige noter og litteraturhenviisninger.

Man kan kun lykønske De unges Kunstkreds med, at de på så vellykket måde har fortsat linien fra den forrige publikation om Frøslevskrinet.

Niels M. Saxtorph